

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

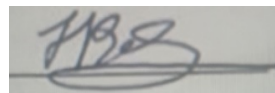
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

Навчально-науковий педагогічний інститут імені В.О. Сухомлинського

Кафедра історії

«Допущений до захисту»

Завідувач кафедри Рижева Н. О.

___ (підпис)

«13» листопада 2025 р.

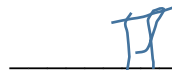
КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему:

Культурно-релігійний вплив Візантії на розвиток Давньоруської держави

Виконав: студент 6852мз групи

Єдинок О. М.

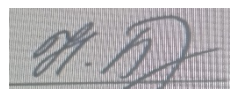
(підпис)

Керівник роботи:

в.о. професора кафедри історії,

доктор історичних наук, доцент

(посада, науковий ступінь вчене звання)

___ Буглай Н. М.

(підпис)

Миколаїв – 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
Навчально-науковий педагогічний інститут імені В. О. Сухомлинського

Кафедра історії

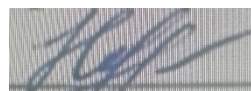
Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітня програма Історія та археологія

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Гарант освітньої програми

Нефьодов Д. В.

___(підпис)

«15» вересня 2025 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

Студенту Єдинку Олександр Миколайовичу

1. Тема роботи: Культурно-релігійний вплив Візантії на розвиток Давньоруської держави

Керівник роботи: д.іст.н., доцент, в.о. професора кафедри історії Буглай Н.М.

Затверджені наказом ректора № 1383-УЧ від «26» листопада 2025 р.

2. Термін подання роботи: 01.12.2025 р.

3. Вихідні дані по роботі: комплекс літописних, історичних, культурологічних, мистецтвознавчих матеріалів, які висвітлюють культурно-релігійний вплив Візантії на розвиток Давньоруської держави.

4. Перелік питань, що належать до розробки (найменування розділів):

Розділ 1. Історіографія та джерельна база проблеми. Прийняття християнства в Київській Русі: політичне рішення та духовний вибір.

Розділ 2. Християнське мистецтво Київської Русі як відображення візантійських традицій.

Розділ 3. Релігійно-культурна спадщина Візантії у словесності та освіті Київської Русі.

5. Перелік презентаційних матеріалів: мультимедійна презентація

6. Дата видачі завдання: 20.09.2024 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів роботи	Терміни виконання етапів роботи	Примітка
1	Вибір теми та ознайомлення керівника з планом кваліфікаційної роботи	Вересень 2024	Виконано
2	Визначення мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження	Жовтень 2024	Виконано
3	Складання плану, підбір і опрацювання списку використаних джерел	Листопад 2024	Виконано
4	Написання вступу. Розділ 1. Історіографія та джерельна база проблеми. Прийняття християнства в Київській Русі: політичне рішення та духовний вибір	Грудень 2024	Виконано
5	Розділ 2. Християнське мистецтво Київської Русі як відображення візантійських традицій	Лютий 2025	Виконано
6	Розділ 3. Релігійно-культурна спадщина	Червень 2025	Виконано

	Візантії у словесності та освіті Київської Русі		
7	Передача магістерської роботи рецензенту для рецензування	Вересень 2025	Виконано
8	Передача магістерської роботи науковому керівникові для написання відгуку	Жовтень 2025	Виконано
9	Попередній захист магістерської роботи	Листопад 2025	Виконано
10	Захист магістерської роботи	Грудень 2025	Виконано

Студент

Єдинок О. М.

Керівник роботи

Буглай Н. М.

АНОТАЦІЯ

Єдинок О. М. Культурно-релігійний вплив Візантії на розвиток Давньоруської держави. Кваліфікаційна робота зі спеціальності 032 Історія та археологія освітньої програми «Історія та археологія». Миколаїв: НУК імені адмірала Макарова, 2025. 104 с.

У кваліфікаційній роботі проаналізовано культурно-релігійний вплив Візантії на розвиток Давньоруської держави. В роботі висвітлюється культурно-релігійна взаємодія між Візантією та Київською Руссю в період від хрещення до утвердження християнства як складової державного життя. Розглядаються окремі сфери духовного і культурного життя Київської Русі (релігія, архітектура, образотворче мистецтво, література, освіта), які зазнали безпосереднього впливу візантійської традиції. У дослідженні аналізуються історичні причини та обставини прийняття християнства; досліджується вплив Візантії на формування сакрального мистецтва Русі – архітектури й іконопису; розкриваються зв'язки між візантійською і руською словесною культурою та освітніми процесами; підбиваються підсумки духовного впливу Візантії на формування руської державної ідентичності.

Увага акцентується на багатогранному впливі Візантії на культуру Київської Русі. Цей вплив не зводився до простого запозичення чи механічного перенесення традицій, а супроводжувався творчою адаптацією, яка дозволяла інтегрувати запозичені елементи в національну традицію. У результаті такого культурного синтезу формувалася неповторна духовна культура, яка поєднувала еллінську філософію, християнське вчення та самобутність слов'ян. Наслідком цієї взаємодії стало становлення унікального типу духовності – українського християнського гуманізму, що гармонійно об'єднував глибоку богословську думку і любов до людини, природи та свободи. Ця духовна спадщина увійшла до складу європейської культури, засвідчивши, що Київська Русь була не

периферією Візантійського світу, а його гідним спадкоємцем і активним співтворцем.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що культурно-релігійний вплив Візантії на розвиток Давньоруської держави розглядається в переосмисленні культурних зв'язків Візантії та їхнього впливу на формування державності, писемності, архітектури, іконопису літератури та освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання з навчальною і науковою метою. Матеріали роботи можуть бути використані в ЗВО при викладанні таких навчальних курсів як: «Історія України», «Історія української культури», «Історія Київської Русі».

Ключові слова: *Візантія, Київська Русь, християнство, мистецтво, архітектура, іконопис, література, освіта.*

ABSTRACT

Oleksandr Yedynok. The cultural and religious influence of Byzantium on the development of the Old Rus' state. Qualification thesis in specialty 032 History and Archaeology, educational program "History and Archaeology." Mykolaiv: Admiral Makarov National University of Shipbuilding, 2025. 104 p.

This thesis analyses the cultural and religious influence of Byzantium on the development of the Old Russian state. It highlights the cultural and religious interaction between Byzantium and Kievan Rus' in the period from baptism to the establishment of Christianity as an integral part of state life. It examines specific areas of spiritual and cultural life in Kievan Rus' (religion, architecture, visual arts, literature, education) that were directly influenced by Byzantine tradition. The study analyses the historical reasons and circumstances for the adoption of Christianity; examines the influence of Byzantium on the formation of the sacred art of Rus – architecture and iconography; reveals the links between Byzantine and Rus verbal culture and educational processes; and summarises the spiritual influence of Byzantium on the formation of Rus' state identity.

The focus is on the multifaceted influence of Byzantium on the culture of Kievan Rus. This influence was not limited to simple borrowing or mechanical transfer of traditions, but was accompanied by creative adaptation, which allowed the borrowed elements to be integrated into the national tradition. As a result of this cultural synthesis, a unique spiritual culture was formed, combining Hellenic philosophy, Christian teaching and Slavic identity. The result of this interaction was the emergence of a unique type of spirituality – Ukrainian Christian humanism, which harmoniously combined deep theological thought and love for people, nature and freedom. This

spiritual heritage became part of European culture, proving that Kievan Rus was not a periphery of the Byzantine world, but its worthy successor and active co-creator.

The scientific novelty of the work lies in the fact that the cultural and religious influence of Byzantium on the development of the Old Russian state consists in rethinking the cultural ties of Byzantium and their influence on the formation of statehood, writing, architecture, iconography, literature and education.

The practical significance of the results obtained lies in the possibility of their use for educational and scientific purposes. The materials of the work can be used in higher education institutions when teaching such courses as: «History of Ukraine», «History of Ukrainian Culture», «History of Kyivan Rus».

Keywords: *Byzantium, Kyivan Rus, Christianity, art, architecture, iconography, literature, education.*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ. ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТІЯНСТВА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ: ПОЛІТИЧНЕ РІШЕННЯ ТА ДУХОВНИЙ ВИБІР.....	15
1.1. Історіографія та джерела дослідження.....	15
1.2. Передумови християнізації Русі: політичні, культурні та міжнародні чинники.....	19
1.3. Роль князя Володимира та обставини Хрещення Русі.....	25
1.4. Християнство як нова ідеологія держави.....	32
РОЗДІЛ 2. ХРИСТІЯНСЬКЕ МИСТЕЦТВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ТРАДИЦІЙ.....	40
2.1. Загальні риси християнського мистецтва Візантії та їхнє значення для Русі.....	40
2.2. Формування храмової архітектури Київської Русі під впливом візантійського зодчества.....	49
2.3. Візантійська спадщина в іконописі, фресках і оздобленні давньоруських храмів.....	55
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ВІЗАНТІЇ У СЛОВЕСНОСТІ ТА ОСВІТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	66
3.1. Загальні риси візантійської словесної культури та освітніх традицій.....	66
3.2. Вплив візантійського християнства на розвиток літератури Київської Русі.....	72
3.3. Візантійські зразки в становленні освітньої традиції на Русі.....	78
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	89
ДОДАТКИ.....	97

ВСТУП

Актуальність теми. Прийняття християнства стало однією з найвизначніших подій в історії Київської Русі, яка докорінно змінила політичну, культурну й духовну сутність. Перехід від язичницького світогляду до християнської моделі сприйняття світу відкрив перед державою нові можливості не лише в релігійній сфері, але й у розвитку мистецтва, освіти, письма, моралі, міждержавних зв'язків. Християнство в його візантійській формі стало джерелом, через яке Русь отримала доступ до величезного пласту культурного, філософського та духовного досвіду Східної Римської імперії. Саме через це варто говорити не просто про факт релігійної зміни, а про глибоку культурну трансформацію, що визначила майбутнє держави.

Звернення до візантійської моделі християнства не було випадковим: Київська Русь уже тривалий час підтримувала тісні політичні й торговельні зв'язки з Візантією, визнаючи її культурний авторитет. Разом із хрещенням князя Володимира Русь отримала не лише віру, а й цілу цивілізаційну програму, в основі якої лежала візантійська концепція влади, сакральної архітектури, освітніх практик, церковної ієрархії та канонічного мистецтва. Православ'я стало не лише конфесією, але й способом упорядкування суспільного життя, джерелом легітимізації влади, етичним орієнтиром, а також новим культурним кодом.

У сучасному українському суспільстві, яке перебуває у стані глибоких трансформацій, особливої ваги набувають питання збереження культурної пам'яті, історичної тяглості та національної ідентичності. В умовах зовнішньої агресії, культурного тиску та ідеологічної боротьби за трактування минулого, звернення до витоків духовної традиції українського народу стає не лише науковим, але й суспільно значущим кроком. Одним із таких витоків є прийняття християнства з Візантії, що стало не просто актом релігійного вибору, а

глибокою цивілізаційною зміною, яка визначила напрям розвитку держави на багато століть наперед.

Переосмислення візантійського спадку в контексті формування Київської Русі як першої великої державної формації на українських землях дає нам змогу побачити, як духовні і культурні імпульси, отримані з Константинополя, поступово перетворилися на складові власної, автентичної традиції. У цьому контексті важливо не лише дослідити прямі запозичення – літургійні форми, архітектурні канони чи церковну ієрархію, – а й виявити, як ці елементи були адаптовані та переосмислені в межах руського культурного простору. Саме цей процес рецепції і трансформації формував основу для національної ідентичності, яка спиралася на християнські цінності, спільний духовний наратив і сакральне бачення історії.

Усвідомлення глибини історичних витоків не лише збагачує уявлення про минуле, а й дозволяє краще зрозуміти сучасний стан української культури як структуровану систему, що зберегла не лише зв'язок із європейською християнською традицією, але водночас й власну неповторність. Дослідження культурно-релігійного впливу Візантії допомагає нам не просто реконструювати історичну картину, а відтворити процеси, через які формувався фундамент української ментальності – з її духовною глибиною, шаною до моральних норм, символічним мисленням і повагою до сакрального. Це знання сьогодні стає особливо важливим, адже дозволяє посилити ціннісні орієнтири українського суспільства та протистояти викликам деструктивної переінтерпретації історії. На тлі повномасштабної війни, розв'язаної Російською Федерацією проти України, відбувається не лише боротьба за території чи політичний суверенітет, а передусім – за ідентичність, за право на свою історію, за свободу духовного вибору. У цьому контексті звернення до витоків Київської Русі як до самостійного, цивілізаційно-повноцінного суб'єкта має принципове значення. Саме прийняття християнства у візантійській традиції було першим великим європейським вибором Русі, який визначив її належність до спільноти культур народів християнського Сходу.

Мета дослідження – вивчення особливостей та обсягів культурно-релігійного впливу Візантії на формування Київської Русі як християнської держави. У ході написання роботи проаналізувати, як візантійська традиція здійснила трансформацію різних аспектів життя на Русі, а саме: релігію, мистецтво, літературу, систему освіти та ідеологію.

Завдання дослідження:

- Охарактеризувати історичні передумови хрещення Київської Русі, зокрема міжнародні й внутрішні фактори.
- Дослідити роль князя Володимира в процесі християнізації та дипломатичний контекст його вибору.
- Проаналізувати зміст і символіку візантійського мистецтва та його вплив на архітектуру й образотворчу культуру Русі.
- Встановити джерела і шляхи проникнення візантійської літературної та освітньої традиції.
- Пояснити, як православ'я стало основою для формування національної ідеології та самосвідомості населення Русі.

Об'єкт дослідження – культурно-релігійна взаємодія між Візантією та Київською Руссю в період від хрещення до утвердження християнства як складової державного життя.

Предмет дослідження – окремі сфери духовного і культурного життя Київської Русі (релігія, архітектура, образотворче мистецтво, література, освіта), які зазнали безпосереднього впливу візантійської традиції.

Методологія дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, який включає елементи історико-культурного, порівняльного аналізу мистецтва, літературознавства та джерелознавства. Використано також принцип історизму, синтезу та аналітики, які дозволяють виявити закономірності культурного запозичення й трансформації. Метод історичної реконструкції дав змогу відтворити культурно-історичний контекст епохи Київської Русі, простежити умови формування художніх та літературних явищ під впливом Візантії та

відновити логіку розвитку й трансформації традицій на основі історичних джерел.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від другої половини IX ст. до середини XIII ст., що відповідає часу формування, розквіту та занепаду Київської Русі. Нижня межа пов'язана з початком контактів Русі з Візантійською імперією, зокрема з походами на Константинополь, а верхня – з розпадом держави та ослабленням візантійського впливу після монгольської навали 1237–1240 рр.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію сучасної України, насамперед міста Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир-Волинський, Галич, які були основними осередками християнської культури Київської Русі. Окрему увагу приділено зв'язкам цих центрів з Константинополем, що виступав духовно-культурним орієнтиром для Русі.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що культурно-релігійний вплив Візантії на розвиток Давньоруської держави розглядається в переосмисленні культурних зв'язків Візантії та їхнього впливу на формування державності, писемності, архітектури, іконопису літератури та освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання з навчальною і науковою метою. Матеріали роботи можуть бути використані в ЗВО при викладанні таких навчальних курсів: «Історія України», «Історія української культури», «Історія Київської Русі».

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерської роботи обговорювалися під час 3 конференцій:

1. Єдинок О.М. Інтеграція Давньоруської держави до європейського культурного простору через візантійське посередництво. Історико-філософські дослідження молодих учених: XII Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Суми, 22 травня 2025 р.). Суми: Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, 2025.

2. Єдинок О.М. Роль визначних постатей у розвитку християнського вектора Давньоруської держави. Актуальні питання викладання суспільних та

гуманітарних дисциплін в умовах війни та післявоєнної відбудови: X Міжнародна науково-практична конференція. Current issues of teaching social and humanitarian disciplines in the conditions of war and post-war reconstruction» (м. Суми, 27–28 травня 2025 р.). Суми: Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, 2025.

3. Єдинок О.М. Вплив Візантії на формування храмової архітектури Київської Русі // Збірник наукових праць молодих науковців і студентів «Історичні штудії»: збірник наукових праць молодих науковців і студентів / за ред. д.іст.н., проф., зав. кафедри історії Н.О. Рижевої. Випуск 3. Миколаїв: Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова, 2025. 162 с. (Електронний збірник).

Структура роботи обумовлена метою та завданнями магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, 3 розділів, 10 підрозділів, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг роботи становить 104 сторінки з них – 88 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 70 бібліографічних позицій з них – 8 – англійською мовою, 8 додатків (ілюстрації, фото).

У вступі визначається актуальність теми, об'єкт і предмет дослідження, мета і завдання роботи. Перший розділ присвячений аналізу історіографії та джерельної бази дослідження, визначенню історичних причин та обставин прийняття християнства. У другому розділі досліджується вплив Візантії на формування сакрального мистецтва Русі – архітектури й іконопису. В третьому розділі розкриваються зв'язки між візантійською і руською словесною культурою та освітніми процесами. В ньому підбито підсумки духовного впливу Візантії на формування руської державної ідентичності.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ. ПРИЙНЯТТЯ ХРИСТІЯНСТВА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ: ПОЛІТИЧНЕ РІШЕННЯ ТА ДУХОВНИЙ ВИБІР

1.1. Історіографія та джерела дослідження.

Історіографія проблеми. Проблема культурно-релігійного впливу Візантії на становлення Київської Русі належить до числа найбільш досліджених у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Її осмислення почалося ще у працях істориків XIX ст., серед яких визначальне місце посідають дослідження М. Костомарова, який наголошував на синтезі візантійської та місцевої традицій у процесі формування духовного обличчя Русі [29, с.39-40]. Його ідеї продовжив М. Грушевський, який розглядав християнізацію не як однобічне запозичення, а як процес внутрішнього прийняття нової віри на ґрунті автохтонних культурних форм [12].

На початку XX ст. значний внесок у розвиток цієї проблематики зробив Д.Оболенський, який у праці розглянув Візантію як цивілізаційний феномен, що формував духовно-політичний простір православного світу [39, с.156]. Він підкреслював, що вплив імперії на Русь мав не лише релігійний, а й політико-ідеологічний характер, адже моделі державності, мистецтва й освіти транслиювалися через християнську ідеологію. Подібної позиції дотримувався Г. Вернадський, який трактував Київську Русь як "північну провінцію" візантійської цивілізації, але при цьому визнавав її оригінальність у поєднанні східного і західного впливів [5, с.45].

Серед українських дослідників другої половини XX ст. особливо важливими є праці І. Шевченка, котрий комплексно проаналізував культурні взаємини Русі й Візантії у сферах мистецтва, освіти та богослов'я [58, с.165].

Учений довів, що Русь не була пасивним реципієнтом візантійських впливів, а активно адаптувала їх до власних умов. Його підхід розвинув П. Толочко [53-54], який підкреслює цивілізаційний характер запозичень, водночас наголошуючи на формуванні у Києві власного типу християнської культури [53, с.200].

На межі XX – XXI ст. в українській історіографії відбувається переосмислення ролі Візантії в контексті формування української державності. Так, В. Ярошевич розглядає християнство як ключовий чинник політичної консолідації Русі та формування ідеї «Божого обранця» князя [60, с.85]. В. Качкан підкреслює значення візантійського мистецтва для розвитку архітектурної й іконописної традиції Русі [21, с.103-104]. Подібну думку висловлює В. Козінчук, який аналізує трансформацію іконописного канону та адаптацію візантійських естетичних принципів у руському іконописі [24, с.280-282].

Важливе місце в сучасній історіографії посідають культурологічні та мистецтвознавчі дослідження. О. Вдовицька простежує еволюцію архітектури Київської Русі як результат діалогу з візантійським зодчеством [4, с.60], а С.Абрамович та П. Лукинюк, аналізують візантійський канон ікони як основу художньої системи православ'я [1, с. 30]. Ці праці дають змогу глибше зрозуміти специфіку рецепції візантійського мистецтва у руському контексті.

Окрему групу становлять праці, присвячені богословським аспектам візантійської спадщини. Серед них слід виокремити Х. Матеоса, який дослідив розвиток візантійської літургії та її вплив на формування київського обряду [32, с. 41-43], а також Г. Шульца, що інтерпретує літургію як синтез віри та символів у християнському мистецтві [59, с.18-22].

Загалом, сучасний стан вивчення проблеми характеризується міждисциплінарністю та прагненням відійти від схем «впливу» й «запозичення» до розуміння двостороннього культурного обміну між Візантією та Руссю. Актуальні дослідження демонструють, що християнізація не лише відкрила

шлях до духовної єдності з Візантією, а й сприяла формуванню власної, самобутньої моделі православної культури Київської Русі.

Проблема культурно-релігійного впливу Візантії на Київську Русь посідає центральне місце в українській історичній думці та розглядається в численних наукових працях. Одним із найгрунтовніших досліджень залишається багатотомна праця М. Грушевського [12]. Учений одним із перших розглянув процес християнізації не лише як наслідок зовнішніх політичних контактів із Візантією, а як внутрішню духовну реформу, що сприяла формуванню власної національної традиції. Грушевський доводив, що прийняття візантійського християнства не зруйнувало місцеву культуру, а дало поштовх до її оновлення й уніфікації.

У навчальному посібнику В. Даренської представлено комплексний аналіз духовного й мистецького життя Київської держави в контексті візантійського культурного поля. Авторка звертає увагу на процес адаптації візантійського стилю в архітектурі, іконописі та літературі, наголошуючи, що цей вплив не був механічним запозиченням, а трансформувався через місцеву традицію та народну естетику [13].

Істотний внесок у вивчення духовної спадщини Візантії зробив авторський колектив підручника за редакцією С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича, в якій подається узагальнена картина візантійської культури, релігійної ідеології та адміністративних практик, що вплинули на Русь. У праці підкреслюється, що запозичення візантійських моделей у Києві мало системний характер і охоплювало не лише богослов'я, а й архітектуру, освіту, право, систему управління та церковну організацію [8].

У навчальному посібнику О. М. Филипчука розглянуто культурні, політичні та релігійні зв'язки двох держав [55]. Дослідник наголошує, що саме Візантія стала джерелом ідеї християнської державності, яка була переосмислена на ґрунті Київської Русі. Цей синтез відобразився у становленні давньоруської книжності, у запровадженні церковного права та у створенні нових соціальних інститутів.

Цінним джерелом для дослідження є також праця Митрополита Іларіона «Візантія й Україна», де представлено огляд міждержавних і культурних відносин від IX до XIV ст. У ній наголошено на взаємопроникненні культурних пластів і духовних цінностей, що утворили унікальний східнохристиянський простір. Візантія постає не лише як метрополія, а як партнер у творенні цивілізаційної спільності, яка визначила майбутнє всієї православної культури Східної Європи [18].

Отже, сучасна українська історіографія, представлена доступними онлайн дослідженнями, свідчить про поступовий перехід від уявлення про "вплив" до концепції культурного діалогу між Візантією та Руссю. У наукових працях М. Грушевського, В. Даренської, Л. Войтовича та інших дослідників Київська Русь розглядається не як пасивний реципієнт, а як активний учасник процесу, що творчо засвоїв і переосмислив візантійську спадщину. Цей підхід відображає сучасне бачення духовної історії України як процесу взаємодії цивілізацій, у якому Візантія відіграла роль каталізатора розвитку, але не затьмарила самобутність руської культури.

Джерельна база даної роботи сформована на основі широкого спектра джерел, які представлені як у друкованому вигляді, так і в електронному форматі. Це роботи історичного спрямування [11; 14; 22; 36-37; 41; 46; 52; 69], літописи [44], а також мистецтвознавчі праці, які стосуються іконопису [1; 3; 17; 23–25; 27–28; 35; 45; 57]. Крім того, у роботі використані культурологічні праці для характеристики культури як Візантії, так і Київської Русі [2; 10; 19; 26–27; 33; 43; 47; 61; 69].

Особливої уваги заслуговує «Повість врем'яних літ» як основне джерело з історії християнізації Русі, яке зараз представлене в сучасних електронних бібліотеках. Також активно використовується праця митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать», яка пропонує своє розуміння християнства [18].

Для характеристики візантійської традиції використані інформаційні ресурси, опубліковані у відкритому доступі в Е-бібліотеках та науково-освітніх платформах. Серед них варто відзначити ресурс Diasporiana, колекцію

«Візантійщина» в репозитарії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також сайт Internet Archive, що містить тексти періоду Київської Русі [6; 7; 44; 64].

Щодо архітектурної складової, робота спирається на праці, які дозволяють проаналізувати трансформацію візантійських зразків у руському храмовому будівництві та фресковому живопису [4; 16; 33; 48]. Доступність матеріалів з візуальними ілюстраціями та описами архітектурних пам'яток у цифровому форматі значно полегшує аналіз візуального компоненту християнської культури Русі.

Крім того, у роботі використані наукові публікації українських та зарубіжних авторів, присвячені християнському мистецтву, релігійній політиці Візантії, ролі православ'я у становленні державної ідентичності.

1.2. Передумови християнізації Русі: політичні, культурні та міжнародні чинники

Християнізація Київської Русі наприкінці X ст. була не випадковим епізодом, а результатом тривалого й складного процесу внутрішнього визрівання політичної еліти, впливу міжнародних зв'язків та глибоких змін у суспільстві. Прийняття християнства князем Володимиром у 988 році стало завершальним акордом процесу, корені якого сягали щонайменше ст. в минуле. Щоб зрозуміти масштаби та значення цього кроку, необхідно звернутися до системного аналізу сукупності чинників, що передували офіційному хрещенню Русі.

Один із ключових факторів – політичне становлення Русі як централізованої держави. Упродовж IX–X століть Київська Русь зміцнювала свою владу над племінними союзами, розширюючи території та консолідуючи політичну вертикаль. Князі шукали засоби для легітимізації своєї влади, яка досі значною мірою ґрунтувалася на військовій силі, традиції й особистій харизмі. Християнство, зокрема у візантійському варіанті, пропонувало концепцію сакралізації влади: правитель поставав як "Божий обранець", обраний не лише

людьми, а й вищою силою [53, с. 32]. Це дозволяло обґрунтувати централізовану владу і підтримувати порядок не страхом, а релігійним авторитетом.

Другим важливим чинником був міжнародний авторитет і дипломатичні пріоритети Києва. Русь, активно торгуючи з Візантією, Хозарським каганатом, арабським Сходом і Західною Європою, намагалася закріпити за собою статус рівного гравця на міжнародній арені. В епоху, коли християнство поступово ставало універсальною мовою міжнародної дипломатії, язичницький статус князівства почав сприйматися як ознака варварства й культурної відсталості. Саме тому для Володимира прийняття християнства було не лише актом віри, а й геополітичним кроком, що дозволив закріпити союз із Візантією шляхом династичного шлюбу з принцесою Анною та включити Русь до «кола християнських народів» [58, с.59-60].

Водночас, не менш значущими були внутрішньо-культурні передумови християнізації. Попри офіційний статус язичництва, у Київській Русі вже тривалий час існували вогнища християнства, зокрема у середовищі варязьких дружинників, купців, а частково й серед місцевих слов'янських еліт. Згадки про хрещення княгині Ольги ще у 957 році в Константинополі [44] свідчать про знайомство київських можновладців із християнською традицією задовго до Володимира. Більше того, розвиток письма, дипломатичної комунікації, уніфікованого календаря й судочинства все більше вимагав єдиної духовної основи, яку язичництво забезпечити не могло.

Також слід звернути увагу на внутрішньо-суспільні виклики, які супроводжували язичницький культ. Політеїзм не давав змоги об'єднати всі руські землі під єдиною духовною ідеєю. Кожне плем'я мало власні вірування, а спроба Володимира централізувати язичництво – через побудову пантеону в Києві – не призвела до реального об'єднання. Християнство ж, зі своєю унітарною структурою, канонічною системою та ієрархією, пропонувало чіткіший механізм ідеологічного об'єднання народу [60, с.92-95].

Варто наголосити й на економічному аспекті, який також став однією з причин звернення до християнства. Київська Русь активно брала участь у

міжнародній торгівлі, особливе значення мав торгівельний «шлях з варяг у греки». Торгівля з Візантією була надзвичайно вигідною і включала не лише експорт хутра, меду, рабів, а й імпорт предметів розкоші, зброї, ікон, тканин, вин та олії. Прийняття християнства забезпечувало Києву статус цивілізованого партнера, що сприяв розвитку торгівлі та відкривав доступ до нових ринків. Крім того, прийняття релігії імперії сприяло розширенню дипломатичних зв'язків, у тому числі шлюбних, що в середньовічному світі було важливим елементом міжнародного позиціонування [29, с.75].

Не можна оминати й вплив Візантії як культурного авторитету для Русі. Константинополь у той час був не лише політичним, а й інтелектуальним і художнім центром Східного Середземномор'я. Київська Русь, хоча і залишалася самобутньою, тягнулася до високого рівня організації, розвиненої культури письма, мистецтва та права, які були характерні для візантійського світу. Християнство виступало провідником цих цінностей. Зокрема, літургійна практика, сакральна архітектура, іконографія, церковна музика та богословська риторика – все це стало тими засобами, за допомогою яких Русь включилася в ширший культурний простір [39, с.180].

Ще одним значущим фактором була потреба у морально-етичному перетворенні суспільства. Суспільство Київської Русі X ст. відзначалося високим рівнем насильства, нестабільності й кривавих міжусобиць. Язичницькі обряди не мали чітко виражених моральних норм, а система кровної помсти та жорстких племінних звичаїв часто спричиняла ескалацію конфліктів. Християнство ж пропонувало універсальні принципи: любов до ближнього, прощення, милосердя, які могли стати основою для модернізації міжособистісних і соціальних відносин. Саме цінності, закладені у християнській етиці, дали змогу поступово змінити характер відносин між князями, громадами й церквою [49, с.150-153].

Також слід враховувати й психологічний аспект християнства, яке пропонувало відповіді на екзистенційні питання: про сенс життя, смерть, спасіння, справедливість. У період змін, коли державні кордони розширювались,

зростала складність соціальної структури, з'являлась потреба в новій системі пояснення світу. Християнський світогляд виявився здатним задовольнити ці запити. У цьому контексті його сприйняття не було нав'язуванням чужого, а усвідомленою інтеграцією у вже знайоме середовище, яке, завдяки активним контактам із Візантією, поступово ставало частиною духовного ландшафту Давньої Русі.

Значну роль у підготовці до християнізації Русі відіграв також практичний досвід локального християнства, що існував у державі ще до 988 року. Археологічні знахідки, зокрема залишки християнських храмів, хрестів, амулетів, свідчать про наявність окремих християнських громад у Києві, Чернігові, Переяславі, які склалися переважно з іноземних купців, варягів і греків. Навіть деякі представники київської знаті, насамперед княгиня Ольга, уже раніше прийняли хрещення в Константинополі. Це створило своєрідний «перед християнський прошарок», який слугував ґрунтом для подальшої релігійної реформи [51, с.87-90].

Дослідники також підкреслюють роль культурної проникності Русі, яка не була ізольованою «варварською» територією, а навпаки – активно брала участь у транскультурному обміні. Через дипломатичні місії, торгівлю, полонених, мандрівників до Русі проникали нові ідеї, образи, предмети побуту й навіть церковна атрибутика. Збережені відомості про існування грецьких храмів у Києві до офіційного хрещення, а також діяльність грецьких священників, які хрестили частину населення, підтверджують, що християнство не було чимось абсолютно новим – воно вже було інтегроване в культурну тканину великого міста [5, с.65-70].

Певну роль відіграла й особистість самого князя Володимира, який, за свідченням літописців, виявляв зацікавлення до різних релігій, включно з ісламом, юдаїзмом, латинським християнством. Його вибір на користь візантійського православ'я був водночас і практичним (шлюб із Анною), і ідеологічним. Володимир розумів, що саме візантійська церковна модель надає найбільше можливостей для централізації влади без прямої залежності від Папи

чи інших зовнішніх релігійних центрів. Це був свідомий вибір моделі, яка дозволяла контролювати церкву в межах держави, що відповідало потребам зміцнення влади.

Християнство також відкривало Русі доступ до системи освітніх і літературних традицій, що були притаманні Візантії. Церква не тільки навчала грамоти, а й формувала нову інтелектуальну еліту – письменників, літописців, книжників, богословів. Саме з приходом християнства з'явилися школи при храмах, почалося перекладання грецьких текстів, формувалася християнська бібліотека руської культури. Таким чином, релігійна трансформація водночас виступала і як культурна революція [12].

Ще одним вагомим фактором, який сприяв прийняттю християнства, була загальна трансформація геополітичної карти Європи, що відбувалася в X столітті. Поступовий занепад поганських культів і утвердження християнства як домінуючої релігії на Заході та Сході створювали нові стандарти цивілізаційної приналежності. Для Русі, яка перебувала на перетині східного і західного культурних ареалів, вибір між латинською і візантійською традицією був не лише релігійним, а й цивілізаційним. Перевага була віддана Візантії – державі з високою культурою, усталеними імперськими інституціями, пишною літургією та політичною гнучкістю [39, с.183-185].

Християнство також давало нову онтологічну рамку мислення, яка об'єднувала людей навколо ідеї божественного порядку, спасіння, гріха та морального вдосконалення. Для суспільства, яке поступово переходило від племінного до державного способу організації, така рамка ставала необхідною. У цьому сенсі християнство виконувало не лише культову, а й інтегративну функцію, об'єднуючи різні верстви населення довкола єдиної системи цінностей, свят, норм і уявлень про добро і зло. Це сприяло формуванню нової колективної ідентичності, в основі якої лежала не кровна спорідненість, а спільна віра [60, с.55].

Окрім ідеологічного об'єднання, християнство сприяло створенню нових соціальних інститутів, які раніше були відсутні або існували лише в зародковому

вигляді. Йдеться про інститут християнського шлюбу, систему соціальної опіки, монастирське чернецтво, організацію церковної адміністрації, а також благодійність і милосердя як суспільну норму. Усе це починало працювати в межах єдиної церковної структури, що підпорядковувалась митрополиту і входила у пряму комунікацію з Константинополем. Таким чином, впровадження християнства автоматично створювало інфраструктуру нової державної моделі – і в культурному, і в адміністративному сенсі [71, с.62-65].

Не менш важливою була й символічна сила християнства. Близьк храмів, урочистість богослужінь, сила ікон, співи, процесії – усе це створювало враження величі, божественної присутності, сакральної влади. Язичництво не мало подібних засобів емоційного й естетичного впливу. Для князя Володимира – правителя, що прагнув не лише контролювати, а й вражати підданих – це було надзвичайно важливим. Християнство не лише регламентувало поведінку, а й працювало з емоціями, страхами, надіями людей, укріплюючи авторитет держави через релігійний досвід.

Всі ці чинники – політичні, економічні, культурні, міжнародні та духовні – разом створили передумови, за яких хрещення Русі стало логічним, підготовленим і навіть неминучим кроком. Воно не було нав'язане ззовні, а стало відповіддю на внутрішні потреби держави та її лідерів. Прийняття християнства з Візантії дало Київській Русі не лише нову віру, а й нову ідентичність, що ґрунтувалася на складній системі знань, символів, норм і культурних моделей.

Отже, передумови християнізації Київської Русі були багатограними й виходили далеко за межі суто релігійного вибору. Політична необхідність централізації влади, міжнародна потреба в легітимізації держави серед християнських народів, культурна відкритість до впливів Візантії, а також внутрішні запити на морально-етичне оновлення суспільства зумовили звернення князя Володимира до християнства як універсального ідеологічного проекту. Варто підкреслити, що Русь не прийняла чужу модель у готовому вигляді, а адаптувала її до власних умов, поєднавши традиційні елементи з новими християнськими формами.

Усі ці чинники в комплексі створили сприятливий ґрунт для того, щоб християнство не лише було прийняте, але й стало основою для формування цілісної державної ідеології, художньої традиції, освіти, писемності, а згодом і національної ідентичності. Хрещення Русі в 988 році було не випадковим актом і не лише актом особистої віри правителя, а результатом свідомого стратегічного вибору, що визначив майбутнє всієї східнослов'янської цивілізації. Саме тому дослідження передумов цього вибору дає змогу краще зрозуміти як саму історію християнізації, так і ті глибинні чинники, які й донині впливають на українську культуру, політику та духовність.

1.3. Роль князя Володимира та обставини Хрещення Русі

Розглядаючи процес християнізації Київської Русі, бачимо що він був неможливий без особистого впливу та рішучої волі князя Володимира Святославовича – історичної постаті, яка стала не лише ініціатором релігійної реформи, а й її головним ідеологом. Його роль у хрещенні Русі є не лише політичною чи адміністративною, а й символічною: саме з ним пов'язується народження нового, християнського обличчя Руської держави. Вважаємо, що багатовимірність особистості князя Володимира, суперечливість його біографії та масштаб наслідків його рішень вимагають ретельного аналізу як джерел, так і історичних обставин.

Отже, князь Володимир Святославович увійшов у політичну історію як яскравий і водночас досить жорсткий правитель, який не уникав застосування сили у боротьбі за владу. Згідно з літописними джерелами, він здобув Київ, подолавши опір свого брата Ярополка [44]. Цей період можемо характеризувати культом сили, військової доблесті, активним язичництвом, яке сам князь спершу посилював: у 980 році він звів пантеон язичницьких богів на київських горах і намагався централізувати язичницьку релігію, надаючи їй державної форми [53, с.90-95].

Проте, досить швидко йому стало очевидним те, що язичництво не могло стати ефективною державною ідеологією. Володимир, як правитель, що прагнув зміцнити Русь, мусив знайти нову, об'єднувальну основу для держави. Тож його звернення до християнства було не лише релігійним, а й стратегічним актом. Літописна легенда про "вибір віри"², у якій князь нібито відправив послів до мусульман, католиків, іудеїв та православних, є глибоко символічною і, ймовірно, створена згодом для обґрунтування ідеологічної виваженості вибору [58, с. 68-70]. Проте сама логіка тогочасних обставин свідчить, що саме Візантія була найбільш привабливим союзником: як через свій культурний авторитет, так і через наявність розвинутої церковної структури, здатної до швидкого впровадження на Русі.

Особливе значення в обставинах хрещення має епізод із походом Володимира на Херсонес – важливе візантійське місто в Криму. За літописом, Володимир взяв місто після облоги, що дозволило йому поставити політичні вимоги перед імператором Васи́лієм II, зокрема одружитись з його сестрою Анною. Це стало безпрецедентним політичним кроком, оскільки візантійські принцеси зазвичай не видавались за «варварських» правителів. Таким чином, хрещення Володимира і шлюб з Анною були результатом дипломатично-військового компромісу, в якому Русь виступала не пасивним об'єктом, а активним учасником геополітичної гри [39, с.190-193].

Розглянемо детальніше як відбувся цей історичний процес. Хрещення самого князя Володимира, за свідченням «Повісті врем'яних літ», відбулося в Херсонесі (Корсуні), важливому візантійському портовому місті в Криму, яке на той момент перебувало під контролем імперії. За літописною версією, після перемоги над містом Володимир поставив імператору Васи́лію II умову: він погодиться допомогти у боротьбі з узурпаторами влади, лише якщо йому буде надана візантійська принцеса Анна за дружину. Однією з вимог, що висувалися у відповідь, було прийняття християнства. Згідно з літописним джерелом, у цей момент князь Володимир несподівано осліп, і лише після хрещення його зір дивовижним чином повернувся. Цей епізод має характер агіографічного чуда,

але виконує глибоку символічну функцію: показує, як християнство просвітлює не лише духовно, а й фізично [44].

Історики звертають увагу на те, що сам факт хрещення у Херсонесі має певні суперечності. Деякі джерела припускають, що Володимир міг бути хрещеним ще раніше – можливо у Києві, де існували християнські громади. Також існує думка, що перше хрещення Володимира могло бути формальним, а повторне – публічним і демонстративним, спрямованим на легітимізацію нового статусу правителя в очах як внутрішньої еліти, так і Візантії [53, с.160].

Незалежно від історичних деталей, важливим для нас є те, що літописна версія закріплює ідеологічну послідовність подій: спочатку хрещення князя, далі укладення династичного шлюбу, потім повернення до Києва та охрещення народу. Така логіка вписується в ширшу європейську традицію середньовічної християнізації, де саме правитель виступав «новим Костянтином», через якого віра поширювалась на підданих. В цьому розумінні акт хрещення Володимира в Корсуні постає не лише як особисте навернення, а як державний акт, що символізував перехід Русі з язичницької у християнську цивілізаційну орбіту [30, с.12-16].

Окрім того, вибір саме Херсонеса мав важливе символічне і дипломатичне навантаження. Це місто було осередком візантійської культури, уособленням впорядкованого християнського світу. Хрещення в цьому сакральному географічному пункті означало отримання не лише релігійного благословення, а й цивілізаційної ініціації – Володимир ніби сам став «вихованцем Константинополя», що посилювало його легітимність як християнського монарха [60, с.77-80].

Таким чином, попри окремі суперечності в джерелах, версія про хрещення князя у Херсонесі залишається концептуально важливою. Вона відображає як реальну зовнішньополітичну динаміку, так і внутрішній ідеологічний задум літописця – показати Русь не як підлеглу, а як рівноправну християнську державу, чий правитель самостійно приймає віру, укладає династичні союзи і виводить свій народ на новий духовний рівень.

Важливо зазначити, що саме особа Володимира стала головним чинником успішної реалізації цього цивілізаційного зламу. На відміну від княгині Ольги, яка прийняла християнство особисто, але не змогла поширити його на все населення, Володимир здійснив реформу на рівні державної політики. Його авторитет як воєначальника, політика і господаря дозволив провести масове хрещення киян у водах Почайни. Цей акт мав не лише релігійний, а й глибоко символічний характер: занурення в нову віру, яка очищала від язичницького минулого й відкривала шлях до нової ідентичності [12].

У літописному наративі Володимир постає як приклад ідеального християнського правителя – не лише войовника, а й просвітителя. Після хрещення він нібито кардинально змінив спосіб життя: відмовився від багатоженства, почав будувати церкви, милосердно ставився до підданих, створював соціальні установи, роздавав милостиню. Хоча ця трансформація може мати характер агіографічного перебільшення, очевидно, що сам образ Володимира став частиною державної ідеології, який укорінював нову модель влади – влади «Божого обранця».

Слід підкреслити, що хрещення Русі, хоч і було ініційоване згори, не було одномоментним і безболісним процесом. Успішне хрещення князя і київської знаті не означало автоматичного прийняття нової віри всіма верствами населення. Значна частина русичів, особливо в периферійних регіонах, зберігала прихильність до традиційних язичницьких культів, які були глибоко вкорінені в побуті, обрядах, світогляді, уявленнях про природу, смерть, родову єдність. Саме тому, за літописними свідченнями, в деяких містах і селах населення відмовлялося охрещуватися добровільно, що змушувало князівських представників або переконувати, або, в окремих випадках, удаватися до сили [44].

Варто зазначити, що опір християнізації був не лише культурним чи психологічним, а й політичним і соціальним. Запровадження нової віри означало цілий вирій «новітностей»: підриг авторитету жерців, заміну старих релігійних центрів на нові церковні структури, зміна календаря, обрядовості, заборона

жертвоприношень (що обурило багатьох), обмеження давніх святкувань, і все це відбилося на повсякденному житті людей. Справа в тому, що язичницькі обряди були тісно пов'язані з аграрним циклом, родовими традиціями й навіть громадською організацією. Їх витіснення супроводжувалося не лише релігійною суперечкою, а втратою ідентичності для багатьох верств населення, особливо у сільських громадах [74, с.120-122].

Бачимо, що найбільше непорозуміння виникало через відсутність спільного релігійного простору між новою християнською догматикою та традиційним язичницьким світоглядом. Протиріччя було гострим: якщо язичництво толерувало багатобожжя і різноманітні локальні культи, то християнство вимагало монотеїстичного підпорядкування, відмови від «ідолопоклонства» та зречення від колишніх обрядів. Саме тому князь Володимир був змушений діяти з політичною гнучкістю, уникаючи радикального насадження віри. Його політика поєднувала рішучість і поступовість, дозволяючи християнству вкоренитися через поступові але неминучі зрушення: церковне будівництво, створення єпархій, розгортання шкільної системи, участь еліти в християнських обрядах та заохочення нових свят, що мали замінити язичницькі [58, с.148].

На наш погляд, особливо ефективною виявилася стратегія символічного витіснення: низка язичницьких свят була трансформована або замінена на християнські (наприклад, свято Купайла витіснено Різдвом Івана Хрестителя, Масниця – перед великодніми традиціями, тощо). Таким чином, релігійна політика князя не обмежувалась актом хрещення, а включала комплексну програму перекодування колективної пам'яті народу – через проповідь, святкування, архітектурні символи, літературу і церковний календар [53, с.135-140].

Результатом цієї стратегії стало поступове витіснення язичництва з офіційного дискурсу. Бачимо, що впродовж одного покоління християнство не лише закріпилось як державна релігія, а й стало домінантним у системі цінностей, обрядовості, художньої культури та письмової традиції. Безумовно,

цей успіх був можливим лише завдяки виваженій позиції князя Володимира, який розумів, що будь-яка релігійна реформа вимагає не лише наказу, а тривалої, багаторівневої праці з людьми, які мали бути не просто охрещеними, а наверненими.

Саме тому роль Володимира у хрещенні Русі важко переоцінити: він не лише прийняв релігію, а й заклав основи церковної організації, встановив перші єпархії, запросив грецьких священиків, ініціював переклад богослужбових текстів. Саме він фактично створив першу модель християнської держави на теренах Східної Європи, яка стала взірцем для наступних поколінь правителів [60, с.154-157].

З історичної перспективи бачимо, що хрещення Володимира не лише змінює релігійну ситуацію в державі, але й має глибокі наслідки для руської культури, яка відтоді розвивається в рамках християнського світогляду. За князювання Володимира починає формуватися новий стиль державного управління, у якому влада асоціюється з божественним порядком, а не з особистою військовою силою. Через храмову архітектуру, іконопис, церковну літературу та богослужіння нова віра не лише освячує політичну владу, а й перетворює саму модель сприйняття державності як такої [39, с.130-132].

У культурному вимірі Володимир ініціює також будівництво перших великих церков, зокрема Десятинної церкви в Києві, яка стає символом нової доби та місцем концентрації духовної, політичної й освітньої еліти. Навколо храмів формуються перші осередки писемної культури: сюди приїжджають грецькі місіонери, які привозять з собою книги, ікони, богослужбову традицію. Християнство відкриває перед Руссю шлях до літератури, освіти, календарної системи, загальноприйнятих норм поведінки в межах цивілізованого християнського світу [12].

Окрім культурної модернізації, Володимир започатковує морально-етичне оновлення суспільства, яке раніше ґрунтувалося на язичницьких звичаях, жорстокості, кровній помсті та звичаєвому праві. Після хрещення князь активно підтримує ідеї милосердя та взаємодопомоги, турботи про знедолених.

Характерним для нової політики стає піклування про бідних: створення спеціальних місць для роздачі їжі, запровадження свят милосердя, заохочення до створення лікарень і притулків. Таким чином, у державну практику вперше впроваджується соціальний компонент, який згодом стане нормою для всієї середньовічної християнської традиції [49, с.169-170].

Вплив хрещення та особистості Володимира можемо простежити й у зовнішньополітичній площині. Шлюб із візантійською принцесою Анною підвищив міжнародний престиж Києва, відкрив шлях до рівноправних відносин з іншими християнськими державами. Русь перестала бути периферійною язичницькою державою і стала повноправним членом християнського світу. Це мало стратегічне значення не лише в контексті торгівлі чи дипломатії, а й у створенні стабільної міжнародної репутації держави, що відтепер будувала політичну модель на спільній духовній основі з іншими європейськими центрами [29, с.75].

Таким чином, князь Володимир Святославович постає не лише як ініціатор християнізації, але й як головна постать, яка сформувала нову ідеологічну, культурну та духовну парадигму Давньої Русі. Його особиста трансформація – від язичницького правителя до символу християнської державності – уособлює глибину змін, які відбулися в суспільстві. Володимир не просто прийняв нову релігію, а впровадив її як державну модель, що інтегрувала Русь у ширший європейський контекст, змінила архітектуру влади, моральні орієнтири та культурні коди народу.

Політична далекоглядність князя проявилася в усіх складових його релігійної політики: дипломатичній гнучкості, вмінні поєднати інтереси внутрішньої еліти із зовнішніми імперськими впливами, здатності створити духовну єдність у багатоплемінній державі. Володимир, як постать історична й сакральна, стоїть на перетині язичницької старовини і християнського майбутнього, уособлюючи переходову епоху, коли Русь з варварського політичного утворення перетворюється на повноцінну християнську державу зі своїми святинами, правовою культурою і духовною самосвідомістю.

1.4. Християнство як нова ідеологія держави

З історичної перспективи можна стверджувати, що запровадження християнства в Київській Русі мало не лише релігійне, а й глибоко ідеологічне значення. Ця подія започаткувала докорінну трансформацію уявлень про владу, суспільний порядок і моральні засади управління. Якщо раніше княжа влада ґрунтувалася переважно на військовій силі, родовій традиції та харизмі правителя, то з прийняттям християнства вона отримала сакральне підґрунтя, ставши частиною божественного порядку. Саме в цьому полягає ключова відмінність нової моделі державності, яка поступово формувалася під впливом візантійської християнської традиції.

У дохристиянський період ідея влади в Київській Русі не мала стабільного, легітимізованого ідеологічного забезпечення. Зміна правителя часто відбувалася шляхом міжусобних конфліктів або змов. Після хрещення Русі, за візантійським зразком, постає образ князя як «Божого обранця», обраного не лише за правом сили чи спадку, а за божественною волею. У християнській моделі влади правитель отримує свою силу згори, йому приписується відповідальність за духовне і моральне благополуччя підданих. Відтак влада набуває місіонерського характеру – вона покликана не тільки керувати, а й наставляти, виховувати, захищати [39, с.142-145].

Одним із головних чинників утвердження нової ідеології стала церква, яка поступово перетворилась на ключовий інструмент впливу на свідомість населення. Через проповідь, релігійні свята, літургію, обряди і символіку вона формувала уявлення про порядок, добро, гріх, покору, владу та справедливість. Відносини між князем і церквою в Русі з самого початку будувалися за візантійською моделлю «симфонії влади», коли духовна й світська влади діють у гармонії, підтримуючи одна одну. Цікаво, що вже у тогочасних літописах простежується, що Володимир, як і візантійські імператори, активно впроваджував християнські уявлення в структуру держави – будував храми,

підтримував священиків, узаконив церковне судочинство та освячував свою політику християнськими принципами [58, с.150-153].

Ця нова ідеологія мала серйозний вплив на правову сферу. Уже в XI ст. з'являються перші християнські правові тексти на Русі, зокрема «Устав Володимира» і «Церковний статут Ярослава», які регламентували життя церкви, шлюбні відносини, майнові справи, релігійні злочини. Вони демонструють не просто впровадження християнських норм, а інституційну інтеграцію церкви в систему державного управління. Безумовно, християнство поступово почало виступати не тільки як віра, а як система контролю за суспільною поведінкою – через канонічне право, церковні заборони, ритуали сповіді, кари за гріхи тощо [60, с.135-137].

Установлення християнської ідеології як основи державної влади було тісно пов'язане з формуванням нового типу правителя – ”Божого обранця”, відповідального не лише за політичну стабільність, а й за духовне спасіння підданих. У цьому образі князь поставав не як верховний воїн або суддя, а певною мірою як посередник між Богом і народом. Така модель влади змінювала не тільки легітимацію правління, а й саму природу політичного лідерства. У християнській традиції князь відповідав перед Богом за моральний стан держави, за дотримання праведного закону, за захист церков і нужденних, а не лише за перемоги в битвах чи розподіл данини [12].

Як свідчить аналіз джерел цей принцип був чітко закріплений у символічних і практичних діях Володимира. Його благодійність, описана літописцем – роздача їжі, відкриття лікарень, пом'якшення покарань – відображає нову етику правління, де влада не карає, а наставляє й захищає. Такі дії мали на меті перевиховання суспільства через приклад правителя, що повністю відповідало християнській концепції пастирської влади [49, с.80-85].

Варто зазначити, що одним із найважливіших аспектів християнської ідеології в державному управлінні стало освячення інституту шлюбу, який тепер розглядався не просто як угода між родами, а як сакраментальний союз. Це дало змогу упорядкувати систему родинних відносин, обмежити багатоженство,

запровадити церковні норми подружньої моралі. Відтоді шлюб укладався не лише з політичною метою, а й через обряд, який мав сакральний зміст. Отже, тепер, церква почала впливати на приватне життя людей, регулюючи його через моральні й обрядові норми [53, с.160-165].

Поступово християнство стає підґрунтям для формування нового історичного наративу, у якому Київська Русь постала не лише як політичне утворення, а як держава з особливим духовним покликанням.

Отже, прийняття віри ми можемо асоціювати із переходом від темного язичницького минулого до епохи просвітлення, коли Русь вступила у спільноту християнських народів і вперше заявила про себе як про суб'єкта сакральної історії. З одного боку цей перехід мав церковний вимір, а з іншого – історіко-філософський вимір: саме через християнство Русь почала осмислювати себе як народ, покликаний до особливої ролі в т. зв. «Божому задумі». Окрім того, з появою християнства починає формуватись літописна традиція, яка стає не просто зведенням фактів, а інтерпретацією історії як прояву «божественного промислу». У літописах князі постають не тільки як військові чи політичні діячі, а як інструменти реалізації «Божої волі», що ведуть народ згідно з релігійною логікою спасіння. Літописець трактує події не як хаотичні або випадкові, а як частину великої оповіді, в якій кожна перемога, випробування або союз осмислюється через призму «провидіння». Таким чином, держава починає набувати історичної місії – бути провідником християнських цінностей на своїй землі, а згодом, у майбутньому, можливо, і за її межами [60, с.162-165].

Певною мірою ця ідея отримує продовження у формуванні ідеології «священної державності», у якій Київ сприймається як новий духовний центр – «другий Константинополь», покликаний зберігати й передавати істинну віру. Такі уявлення формують не тільки модель влади, а й довготривалу пам'ять про державу як про явище, що має вищу мету, ніж просто адміністративне управління чи захист територій. У цій перспективі Русь – це не просто частина географічної мапи Європи, а обрана Богом спільнота, яка має відповідальність за дотримання правди, моралі, чистоти віри.

Відтак, історична місія Русі починає сприйматися як передання Божого задуму наступним поколінням, у формі християнської традиції, правової культури, літературної спадщини та церковного устрою. Ця модель не зникає з хронометражем середньовіччя, а трансформується у майбутніх епохах – від уявлень про Київ як «матір міст руських» до ідеї спадкоємності української національної ідентичності, побудованої на духовній основі.

Крім того, нова ідеологія принесла з собою концепцію єдності влади та віри, яка передбачала підпорядкування всіх аспектів життя вищому моральному порядку, що визначався церквою. Це включало не тільки правосуддя і сім'ю, а й адміністрацію, військову справу, дипломатію. Таким чином, християнство стало не просто вірою для спасіння душ, а структурним фундаментом державного будівництва, що охоплював усі сфери – від законодавства до календаря, від особистої етики до зовнішньої політики [60, с.170-172].

Християнство також суттєво вплинуло на візуальний і символічний образ влади. Якщо в дохристиянський період княжа влада асоціювалася з військовою силою, трофеями, кіньми та язичницькими жертовниками, то після хрещення її атрибутика набула сакральних рис. Будівництво храмів, хрестильних церков, іконостасів та введення іконографії в публічний простір формували нову візуальну мову державної легітимності. Храми стали не лише центрами релігійного життя, а й символами влади, духовного авторитету правителя та єдності нації [53, с.189-192].

Особливе значення мала поява церковної риторики, що використовувалася у проповідях, літургіях і святкових текстах. У цих джерелах князь зображувався як Божий обранець, відповідальний за порядок, милосердя і справедливість. Саме церква закріплювала цей образ у свідомості народу, регулярно проголошуючи молитви за князя, порівнюючи його з біблійними царями, особливо з Давидом чи Костянтином Великим. Така риторика була інструментом формування лояльності до влади, оскільки пов'язувала її з божественним благословенням [12].

Крім того, християнство створювало нову систему свят і календарних циклів, яка мала не лише духовне, а й ідеологічне значення. Великі свята, як-от Різдво, Великдень, Вознесіння, стали частиною публічної культури, включаючи процесії, проповіді, храмові урочистості, які одночасно були актами віри та демонстрацією державного устрою. Святкові цикли формували у населення відчуття ритму і гармонії влади та часу, що було неможливо при язичництві з його локальними обрядами [5, с.200].

Християнське мистецтво – ікони, фрески, рукописи – також стало складником ідеологічного простору держави. Візантійський стиль, запозичений Руссю, поєднував урочистість, символізм і релігійну глибину. Ікони князівських покровителів, сцени Хрещення, зображення ангелів та апостолів – усе це формувало сакральний простір довкола влади, де князь виглядав не як звичайна людина, а як захисник віри, продовжувач Божого порядку на землі [39, с.191-192].

Таким чином, державна влада у християнській Русі стала не просто системою управління, а носієм духовної доктрини, в основі якої лежала єдність віри, закону і політичної відповідальності. Князь у цій системі був не лише адміністратором, а духовним провідником, уособленням стабільності та справедливості. Через мистецтво, літургію, символіку, законодавство і святкування християнство перетворилося на ідеологічну вісь руської державності, яка визначила подальший напрямок її розвитку на багато століть наперед.

Прийняття християнства мало значення не лише релігійного обряду чи духовного акту, а виступило поворотним моментом у формуванні ідеології держави Київської Русі. Це була фундаментальна зміна світоглядної парадигми, що поступово трансформувала всі ключові інститути влади, суспільної організації та культурної ідентичності. Християнство створило умови для того, щоб влада отримала морально-сакральне підґрунтя, засноване на ідеї Божого обранця, відповідального перед вищою силою за благополуччя своєї землі.

З огляду на вищевикладене, варто зробити висновок, що християнство надало правителю не лише легітимність, а й нову форму впливу на підданих. Якщо раніше влада переважно спиралася на страх, примус і силу, то нова система спиралася на моральний авторитет, освячений церквою і підтверджений публічними обрядовими практиками. Правитель стає не просто вождем, а втіленням справедливості, милосердя, духовного проводу. Саме цим пояснюється поява в джерелах образу князя як батька, наставника, милостивця – образу, який відрізняється від суто військової або авторитарної постаті язичницького часу [12].

Нова ідеологія також встановлює принцип взаємної відповідальності: князь відповідає за дотримання Божих заповідей, церковної дисципліни, захист віри; натомість народ має шанувати правителя, підкорятися його владі та молитися за його спасіння. Така модель створює новий баланс між владою і громадою, який не є демократичним у сучасному розумінні, але істотно відрізняється від деспотичної чи авторитарної системи. Християнство вносить у державну свідомість поняття вищої справедливості, яка стоїть над людиною і до якої всі, зокрема і князі, мають прагнути [49, с.177-180].

Із запровадженням християнства на Русі виникає нова культурна єдність, у якій державна влада, література, мистецтво, церковна проповідь і закон працюють як цілісна система. Це створює передумови для формування національної ідентичності, заснованої не лише на етнічній чи територіальній спільності, а на спільному духовному досвіді, загальній системі цінностей, символів і свят. Саме в цей період відбувається перехід Русі з периферії язичницького світу до центру православної цивілізації, де ідеологія відігравала таку ж важливу роль, як і армія чи господарство [53, с.170-173].

Цей період стає основою для наступних історичних етапів: подальша діяльність Ярослава Мудрого, укріплення церковної структури, розвиток літописання, поява кодексів права – все це стало можливим лише завдяки створенню ідеологічного фундаменту, закладеного в період хрещення Русі. Християнство стало не додатком до політичної влади, а її внутрішнім змістом.

Це була ідеологія, яка визначала межі дозволеного, надихала на державотворення і формувала цілі покоління руських правителів.

Таким чином, можемо стверджувати, що християнство виступило в Київській Русі не лише релігією віруючих, а й цілісною ідеологією держави, яка охоплювала всі аспекти політичного, морального і культурного життя громадян. Його прийняття знаменувало собою перехід до нової моделі влади – «сакралізованої», а також відповідальної і морально обґрунтованої – яка визначила вектор розвитку східнослов'янської державності на багато століть вперед.

Висновки до Розділу 1

Таким чином, проаналізувавши передумови християнізації Київської Русі та ролі князя Володимира у цьому процесі, можемо стверджувати, що прийняття християнства стало результатом комплексної внутрішньої та зовнішньої еволюції держави. Водночас це рішення не можна звести лише до політичної доцільності або особистого вибору правителя – воно визрівало на тлі глибоких змін у світогляді, суспільній структурі, геополітичних обставинах і культурному розвитку Русі.

Прийняття християнства стало своєрідною відповіддю на виклики, з якими зіткнулась держава в процесі становлення. Можна сказати, що Русь потребувала в ті часи універсального ідеологічного та релігійного інструменту, який дозволив би згуртувати розрізнені племена в єдиний політичний організм, надати владі вищий авторитет і створити спільну систему духовних орієнтирів. А християнство, принесене з Візантії, цілком відповідало цим потребам – воно не лише об'єднувало, а й відкривало шлях до цивілізаційної інтеграції зі світом християнської Європи. Проте важливо зазначити, що хрещення Русі не стало механічним копіюванням візантійської моделі, а супроводжувалось її адаптацією до місцевих умов. А князь Володимир виступив у цьому процесі не просто ініціатором, а головним реалізатором зміни цивілізаційного вектору держави.

Аналізуючи розділ перший бачимо, що християнство принесло з собою не лише нову віру, а й новий тип історичної свідомості. Із хрещенням починається оформлення літописної традиції, змінюється характер політичної пам'яті, трансформуються ритуали влади та народного життя. Християнство стало відправною точкою для подальшого становлення культури Київської Русі, освітньої системи, міждержавної дипломатії та правової думки.

РОЗДІЛ 2.

ХРИСТИЯНСЬКЕ МИСТЕЦТВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ТРАДИЦІЙ

2.1. Загальні риси християнського мистецтва Візантії та їхнє значення для Русі

У 324 – 330 роках н. е. римський імператор Костянтин заснував нове місто на місці давнього Візантія, яке отримало назву Константинополь. 11 травня 330 року він урочисто проголосив його новою столицею Римської імперії. Перенесення центру влади в цю точку, де перехрещувалися головні торгові й військові шляхи між Європою та Азією, стало завершальним етапом у зміні політичного курсу Рима. Місто, яке часто називали «Новим Римом» або Царгородом, перейняло роль і значення стародавнього Риму.

У 395 році відбулося остаточне розділення імперії на Західну та Східну. Саме з цього моменту розпочинається окрема історія візантійської культури, що існувала в межах єдиної держави аж до 1453 року. Поки Західна Римська імперія поступово занепадала, східні території демонстрували економічне й культурне зростання. Причини цього полягали у відмінностях господарського устрою: на відміну від Заходу, де панувало рабство, на Сході воно не стало визначальним. Праця вільних ремісників і селян виявилася більш продуктивною, міста залишалися центрами економічного та культурного життя навіть у середньовічний період. Важливу роль відігравали селянські громади, які ще довго зберігали відносну свободу, доки поступово не почалося їх прикріплення до землі та посилення влади великих землевласників у ході феодалізації.

Східна Римська імперія, що згодом отримала назву Візантії, займала величезні території: Балканський півострів, Малу Азію, острови Егейського моря, Сирію, Палестину, Єгипет, Крит, Кіпр, частину Месопотамії та Вірменії, окремі райони Аравії й Криму. Етнічний склад населення був строкатим, проте

всіх єднала грецька мова й культура. Саме ця ознака принципово відрізняла Візантію від латиномовного Заходу [61, с.25].

У політичному та господарському плані імперія зберігала традиції античного Риму до середини VII ст. Відтоді основу економіки становили громади вільних землеробів, виноградарів та скотарів, а процес феодалізації розгорнувся лише з другої половини IX ст. Соціальне життя в VIII – X ст. визначалося як внутрішніми суперечностями, так і зовнішнім тиском – нападами слов'ян, іранців, арабів і турків. У XI – XII ст. імперія увійшла в період зрілого феодалізму, що надавало суспільству більшої стабільності. Проте зростання великого землеволодіння призвело до остаточного закріпачення колишніх рабів і вільних селян. У цей час Візантії доводилося постійно відбиватися від нападів ворогів: на сході найбільшою загрозою були турки-сельджуки, а на заході – нормани. Водночас у XII ст. імперія на деякий час перейшла до наступальної політики, проводячи успішні військові походи проти Сирії, Єгипту та на північ Балкан.

Характерною рисою візантійської культури XI – XII ст. була її активна взаємодія з іншими регіонами. Візантія підтримувала культурні та торговельні зв'язки із Західною Європою, Руссю, Грузією, Венецією, Сицилією та півднем Італії. Вплив візантійського мистецтва – іконопису, фресок, мозаїки, літератури – поширювався завдяки діяльності запрошених майстрів і ввезеним художнім цінностям. Так, після хрещення Русі князь Володимир звертався до візантійських архітекторів та художників, які активно долучалися до розвитку культури Київської держави [51, с.202-205].

У 1204 році, під час Четвертого хрестового походу, Константинополь був захоплений і розграбований хрестоносцями. Імператорський двір втік до Нікеї, а територія імперії була поділена між венеціанцями, генуезцями, французами, німцями та іншими учасниками походу. Константинополь перетворився на руїни, а величезна кількість культурних цінностей, серед яких мистецькі й культові предмети, була вивезена, особливо до Венеції, яка прикрасила ними свої храми та площі.

Відновлення імперії пов'язане з діяльністю Михайла VIII Палеолога, котрий у серпні 1261 року повернув Константинополь під владу візантійців. Проте значна частина колишніх земель залишалася у руках ворогів: Мала Азія – під владою турків, центральна Греція й Пелопоннес – у латинян. До того ж, відносини із Заходом ускладнилися, що згодом спричинило новий хрестовий похід, результатом якого стало остаточне падіння Візантійської імперії під ударами османів у 1453 році.

Переходячи до характеристики загальних рис християнського мистецтва Візантії та їхнього значення для Русі, слід вказати, що ранньохристиянське мистецтво формувалося на ґрунті нової духовної парадигми, яка кардинально відрізнялася від античної традиції. Воно виражало ідеї християнського світогляду, що акцентував увагу на внутрішньому, духовному, а не зовнішньому, матеріальному вимірі. Давні художні форми античності не могли повністю передати новий зміст, тому християни зверталися як до біблійних мотивів, так і до переосмислення язичницьких символів і сюжетів грецько-римської культури, надаючи їм нового смислового наповнення. Основою живописних композицій ставали сюжети зі Святого Письма, які унаочнювали ключові ідеї віри.

З античного світу ранні християни запозичили, зокрема, образ Орфея, який музикою своєї ліри втихомирює диких звірів, перетворивши його на символ Христа. Такий мотив зустрічається у працях багатьох ранніх богословів, серед яких Климент Олександрійський. Поряд з цим поширеними стають образи виноградної лози, що символізує Євхаристію: виноградне вино співвідносилось з Кров'ю Христа, а сама лоза з Христом як джерелом духовного життя. Символіка підкреслювала сакральний зміст та спрямовувала віруючих до глибшого розуміння таїнств Церкви [42].

Дуже популярним серед перших християн був знак риби, який мав міцні асоціації з євангельською традицією. Христос часто використовував образи рибальства у своїх проповідях, звертаючись до учнів-рибалок і називаючи їх «ловцями людей». Не менш поширеним символом був Агнець – старозавітний прообраз Спасителя, що вже у I ст. з'являється в іконографії. Зображення ягнят,

які п'ють воду з джерел, натякали на духовне насичення Словом Божим. У візантійському мистецтві головний акцент робився на передачі молитовного стану людини перед Богом. Особливим знаком цього стала постать оранти – фігури з піднятими в молитві руками, яка стала ключовим символом духовної зосередженості.

Християнські художники свідомо відходили від натуралістичного зображення світу, властивого римському мистецтву, прагнучи до максимальної виразності при мінімумі деталей. З їхніх творів поступово зникали ілюзія простору і тіні, натомість підкреслювалася духовна сутність зображуваного. Саме ці тенденції стали основою класичної іконописної традиції. З часу правління імператора Костянтина (IV ст.), коли християнство вийшло з катакомб, мистецтво стало більш масштабним і монументальним: з'являлися цілі цикли розписів із сюжетами Старого та Нового Завітів. Скульптуру ж поступово відкидали через її асоціації з язичницькими культами.

На формування візантійського мистецтва вплинули дві ключові течії – елліністична та сірійсько-палестинська. Перша відображала античні ідеали краси, гармонії та ритму, друга ж вносила історичний реалізм і суворість у трактуванні образів. Саме завдяки їхньому синтезу Церква змогла виробити власну мистецьку мову. У зображенні Христа відмовилися від античного ідеалу юного безбородого божества на кшталт Аполлона, натомість утвердився більш реалістичний, величний образ зрілого чоловіка з бородою та довгим волоссям, що відповідав біблійній традиції.

Оздоблення храмів у цей період було нерозривно пов'язане з мозаїками. На відміну від античності, їх створювали не з камінців, а зі смальти – кольорового скла, яке завдяки нерівній поверхні переливалося у світлі й створювало особливий духовний ефект. Шедеврами ранньої візантійської мозаїки стали оздоблення мавзолею Галлі Плацидії, де гармонійно поєдналися багаті орнаменти, фігури апостолів і символічні образи. Особливе місце займає композиція «Добрий пастир», у якій передано ідею піклування Христа про людство [24, с.301-302].

У VI ст. за часів правління Юстиніана I візантійське мистецтво досягло свого розквіту. Саме тоді воно стало офіційним інструментом релігійно-державної ідеології, поєднавши у собі імператорську велич і християнський духовний зміст. Відтепер мистецтво виконувало не лише культову, а й політичну функцію, утверджуючи єдність держави й церкви.

Церква Сан-Вітале в Равенні (547 р.) є зразком центричної архітектури, побудованої за принципом поєднання двох восьмигранних об'ємів, один із яких вміщено всередині іншого. Центральний простір перекриває величний купол. Якщо зовнішній вигляд храму відзначається суворістю й стриманістю, то внутрішній інтер'єр вражає пишністю декору. Найважливіше місце – апсиду – прикрашають монументальні мозаїчні сцени із зображеннями імператора Юстиніана та його дружини Феодори. Вони символізують урочистий акт присутності правителя й мають виразно «сакралізований» характер, адже влада постає не лише політичною, а й священною. Фігури на мозаїках витягнуті, площинні, одяг падає прямими складками, що позбавляє персонажів тілесності. Використання золота й великих кольорових площин створює урочистий, монументальний ефект. Таким чином, головна мета художнього образу – передати надлюдську духовну силу, що панує над матеріальною оболонкою [4, с.35-37].

У VI ст. у Візантії остаточно закріплюються прийоми іконопису, які згодом стали основою станкового живопису. Ранній іконопис увібрав у себе традиції ритуального портрета, зокрема фаюмських портретів II – IV ст., виконаних восковими фарбами на дерев'яних дощечках. У цих зображеннях людина трактувалася як істота, що вже належить до іншого світу, а надзвичайно проникливий і виразний погляд підкреслював відчуття потойбічної сили. Цю традицію успадкували синайські ікони, які багато дослідників розглядають як перехідний етап від античного портрета до християнської ікони. Таким чином, іконопис з самого початку був зорієнтований не стільки на відтворення фізичного образу людини, скільки на вираження її духовної сутності та символічного змісту.

Період іконоборства (726 – 843 рр.) став переломним у становленні теорії християнського образу. Саме тоді сформувалося богословське обґрунтування ролі ікони: захисники іконопочитання доводили, що образ не є ідолом, а виступає знаком, через який вірянин може відчутти духовну присутність Христа і святих. Ікона розглядалася як своєрідний «провідник» до божественного, що дає змогу людині емоційно пережити єднання з небесним світом. Таким чином, художній образ набував не лише естетичної, а й глибинної духовної функції, допомагаючи людині вийти за межі матеріального й логічного пізнання.

У IX – XI ст. в епоху правління македонської династії, остаточно сформувалися канони візантійського мистецтва, які визначали вигляд середньовічної культури. Цей період позначений тенденцією до духовного узагальнення та аскетизму: фігури втрачають матеріальну вагомість, їхні риси стають суворими й схематизованими, живописна манера поступається лінійності й чіткій колористиці. Водночас виникає ієрархічна система храмових зображень: у куполі традиційно розміщували Христа-Пантократора, у барабані – пророків чи апостолів, на вітрилах – євангелістів, у конхі апсиди – Богородицю, поряд із якою часто зображали архангелів Михаїла та Гаврила. Нижче розташовували сцени Євхаристії та постаті святих. Така структура відображала ідею панування небесної церкви, уособленої Христом, і водночас утверджувала єдність церковного й державного начала у візантійській культурі [4, с.41-43].

Для візантійських храмів характерним було поєднання мармурового облицювання стін з багатими мозаїчними композиціями. На початку XI ст. з'явилися визначні зразки цього мистецтва – мозаїки в церкві Неа Моні на острові Хіос та в монастирі Хосіос Лукас у Фокіді. Саме останні відзначаються винятковою стилістикою: вони представляють чернече провінційне мистецтво, яке відрізняється суворим аскетизмом, навмисною простотою та узагальненістю форм. Фігури тут виглядають масивними, з непропорційно великими головами, застиглими у фронтальних позах. Великі очі надають ликам серйозності та строгості, об'ємність зображення поступається площинності, а простір майже не має конкретних характеристик. У композиціях переважають важкі та ламані

лінії. Водночас поряд із монументальною силою ансамблю вражає й розкіш палітри: інтенсивність кольорів створює неповторну декоративну гармонію.

Мистецтво XI – XIII ст. увійшло в історію під назвою комнінівського періоду, що збігся з правлінням династії Комнінів. У цей час у візантійському мистецтві остаточно утвердився піднесений, ідеалізований стиль. Традиції, що зародилися в столичних центрах, поширилися на всю імперію, а канонічні норми стали основою більшості художніх практик. Основна увага зосереджувалася не на матеріальності форм, а на духовному змісті образу. У другій половині XI ст. з'явився великий цикл мозаїк у монастирі Дафні, де відчутний вплив античної спадщини. Тут панує гармонія, ідеалізоване уявлення про світ, краса пластичних форм і гуманістичне ставлення до людини. Образи постають витонченими, вільними у рухах, з ідеально врівноваженими пропорціями, що нагадують античні скульптури. Це мистецтво втілювало спокійний духовний стан, уникаючи крайнощів емоційності чи надмірного благочестя.

Особливого значення в ансамблі Дафні набуває монументальне зображення Христа-Пантократора, яке займає центральну позицію у куполі храму. Образ, що ніби постає із золотої чаші купола, панує над усім внутрішнім простором. Він відрізняється від інших мозаїк суворістю та стриманістю, акцентом на лінійно-графічній експресії. Суворі контури, ламані брови, виразна складка рота й декоративні золоті лінії волосся створюють напружене враження духовної величі. У цьому образі менше пластичності, натомість більше символічної й емоційної сили, що підкреслює ідею верховенства Христа у всесвіті. Подібні риси проявляються і в одному з найвідоміших витворів XII ст. – мозаїці «Деїсус у соборі Святої Софії в Константинополі», де Христос зображений поряд із Богородицею та Іваном Хрестителем [6].

Мистецтво XIII – XV ст. традиційно називають палеологівським, за іменем останньої імператорської династії. Цей період збігся зі значним політичним і економічним занепадом імперії, однак у культурному житті відбувся справжній злет. Попри втрату територій і зменшення могутності, мистецтво не лише не згасло, а й досягло нового розквіту. На початку XIV ст. воно звертається до

античного ідеалу, відроджуючи класицистичні тенденції, тоді як у другій половині ст. все більше відчувається вплив духовного руху ісихазму, що надавав мистецтву спіритуалістичного характеру. Одним із найяскравіших прикладів цього періоду є мозаїки монастиря Хора (Кахріє-Джамі) у Константинополі. У них новаторськи передано простір: архітектурні об'єми, розташовані в глибині, створюють середовище навколо людських фігур. Живі й виразні обличчя, спроби відтворити природність рухів та індивідуальність персонажів поєднуються з традиційною візантійською духовністю. Це свідчить про те, що навіть у період політичного занепаду мистецтво Візантії зберігало життєву силу та високу художню цінність.

На становлення іконопису періоду династії Палеологів значний вплив справило вчення ісихазму, головні ідеї якого сформулював Григорій Палама. Центральною засадою цього духовного напрямку була практика внутрішньої, мовчазної молитви, завдяки якій людина могла споглядати Божественне світло – те саме, яке апостоли бачили на горі Фавор під час Преображення Христа. Це так зване фаворське світло розумілося як видима енергія Бога, що пронизує всесвіт, преображає людину та відкриває їй можливість безпосереднього єднання з Творцем.

Перемога ісихазму спричинила справжній підйом у розвитку іконопису та поява нових художніх рішень. Відтепер тема світла посіла провідне місце у візантійському живописі. Воно тлумачилося як символ дії Божественної сили, яка пронизує та одухотворяє світ. Урочисті образи набували сяючого характеру, наповнювалися відчуттям перемоги й святості. При цьому іконописці ніколи не акцентували конкретного джерела світла: тіні розподілялися рівномірно, а золотий фон, німби й асіст ставали головними носіями сяйва. Особливої ролі набували білі пробіли на обличчях святих, що створювали ефект внутрішнього випромінювання. У XIV столітті світло стало справжнім «героєм» іконописної традиції [40].

До цього періоду належить ікона «Дванадцять апостолів» з колекції Державного музею образотворчих мистецтв у Москві. Майстер, працюючи в

руслі традицій XIV ст., застосував різкі білі відблиски на обличчях та одязі апостолів. Вони не руйнували іконного характеру зображення, але надавали йому особливої емоційної насиченості, драматизму й динаміки. Справжнім шедевром епохи є ікона "Христос Пантократор", створена у 1363 році в Константинополі для афонського монастиря Пантократора. Монументальний поясний образ Спасителя вражає величчю та пластичною довершеністю. Весь лик і постать випромінюють сяйво, що посилюється білими проблесками на поверхні, які символізують Божественні енергії, котрі, за вченням Палами, здатні передаватися людині.

Високого рівня художньої виразності досягла мозаїка «Успіння Богородиці» у монастирі Кахріє-Джамі. Її архітектурне тло – велика ніша, обрамлена симетричними будівлями, – створює відчуття замкненого простору, в центрі якого формується сакральний світловий простір. Головним композиційним акцентом є постать Христа з душею Богородиці, оточена сяйвом мандорли. Золото та блакитні відтінки, що розходяться від постаті Спасителя, підкреслюють ідею Божественного світла як джерела одухотворення. Це рішення стало унікальним новаторським прикладом символічного осмислення теми світла у візантійському мистецтві.

У XV ст. візантійська художня традиція поступово втрачає монументальність і піднесений пафос. Образи набувають більш камерного, буденного характеру, у них простежуються індивідуальні риси та життєві спостереження, що позбавляє їх величності попередніх епох. Падіння Константинополя у 1453 році та встановлення османського панування різко змінили культурний контекст, що призвело до згасання колись величної традиції. Попри це, мистецтво останніх десятиліть існування імперії залишило по собі високохудожні зразки, які продовжували зберігати духовну глибину й символічне значення світла як вияву Божественної присутності [32, с.48-49].

Отже, християнське мистецтво Візантії сформувалося як унікальний синтез античної спадщини та духовних ідей християнства, що знайшло відображення у монументальній архітектурі, мозаїках, фресках, іконописі та

прикладному мистецтві. Його загальні риси включали символізм, духовну насиченість образів, підпорядкованість художньої форми богословському змісту та прагнення до відображення небесної краси у земному світі. Візантійське мистецтво відзначалося канонічністю, усталеними правилами зображення святих і біблійних сюжетів, використанням золота, яскравих кольорів та геометрично чітких композицій, які створювали ефект відчуженості від земного і піднесеності до божественного.

Для Русі візантійська художня традиція стала основним джерелом формування власного християнського мистецтва після прийняття християнства у 988 році. Саме через візантійську іконографію, архітектурні зразки та церковне оздоблення на Русі закладалися підвалини сакральної культури, яка визначала не лише релігійну, а й соціально-політичну ідентичність держави. Візантійське мистецтво мало для Русі значення не лише як естетичний зразок, а і як засіб приєднання до християнської цивілізації, піднесення культурного рівня суспільства та зміцнення авторитету державної влади через візуальні символи святості й божественного порядку.

2.2. Формування храмової архітектури Київської Русі під впливом візантійського зодчества

Після прийняття християнства Київська Русь увійшла до кола східнохристиянських культур, серед яких провідне місце посідала Візантія. Разом із духовною доктриною і богослужбовою практикою руське суспільство засвоїло й архітектурну мову, через яку у Візантії втілювалася ідея небесного ладу та присутності Бога в матеріальному світі. Для Києва, Чернігова, Переяслава і Галичини храм став не лише місцем молитви, а й символом державної сили, сакральним образом влади та її божественного походження [66].

Візантійське зодчество відзначалося високим рівнем технічної досконалості й концептуальною єдністю: його характерними рисами були купольна система, просторово-хрестова композиція та чітка символіка кожного

архітектурного елемента. Саме ці принципи стали базою для розвитку української сакральної архітектури XI – XIII ст. Однак засвоєння відбувалося не шляхом механічного копіювання, а через адаптацію – відповідно до місцевих природних умов, будівельних матеріалів та естетичних уявлень населення [68].

Перші храми на українських землях – Десятинна церква, Софія Київська, Спасо-Преображенський собор у Чернігові – зводилися за участю грецьких архітекторів, які передали місцевим майстрам основи візантійського храмобудівництва. Водночас вони навчалися у руських ремісників, які мали власний досвід у роботі з місцевими матеріалами – глиною, вапняком, деревом. Унаслідок цього на українських землях виникла змішана техніка мурування – поєднання цегли та каменю у смугастій кладці, що стало відмінною рисою місцевої архітектурної школи [66].

Планувальна структура візантійських храмів передбачала символічну модель світу: центр – купол із зображенням Христа-Пантократора, який уособлює Небесне Царство; середня частина – простір Церкви, де перебуває громада; нижня зона – світ людей. Ця ієрархічна трирівнева система була сприйнята і в Київській Русі, однак трактована інакше. Якщо у Візантії купол ніби підносився над вірянами, створюючи відчуття віддаленої величі, то в українських храмах архітектурний простір ставав більш відкритим і світлим. Світло проникало крізь широкі віконні отвори, а купол сприймався не як межа, а як продовження простору молитви [67].

Уже в XI столітті формується п'ятикупольний тип українського храму, який став вираженням місцевої інтерпретації візантійської ідеї «небесного дому». П'ять куполів символізували Христа та чотирьох євангелістів – це поєднувало догматичну основу з композиційною гармонією, притаманною народному відчуттю рівноваги. Такий тип отримав поширення не лише в Києві, а й у Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському, згодом у Галичині. Архітектурна форма п'ятибанного храму стала своєрідною візитівкою українського середньовіччя [66].

Важливим аспектом розвитку було також планування храмів у міському середовищі. На відміну від Константинополя, де собори панували над ландшафтом, у Київській Русі вони інтегрувалися в міську тканину – поруч із князівськими дворами, монастирями, торговими площами. Це свідчить про поєднання сакрального і громадського простору, що відповідало українській концепції духовного життя як частини повсякденності [68]. Таким чином, архітектура храму не лише відтворювала богословські моделі, а й формувала культурну ідентичність міста.

На ранньому етапі будівництва особливу роль відіграв Софійський собор у Києві. Його архітектура поєднала багатокупольність з монументальністю візантійських храмів, проте пропорції, ритм і освітлення відрізнялися від константинопольських прототипів. Дослідники зазначають, що простір Софії організовано не для відчуття імперської урочистості, а для колективної участі у богослужінні – він «демократичніший» і ближчий до народу [66]. Саме в цьому полягає найголовніша відмінність української архітектурної традиції від візантійської: ідея спільної присутності людини й Бога у світлому, відкритому просторі.

У подальшому розвитку храмового будівництва Київської Русі провідну роль відіграли технічні та художні інновації, що поєднували візантійський досвід із місцевими матеріалами. Грецькі майстри привнесли систему зведення склепінь і куполів на підпружних арках, що забезпечувало стійкість споруди й створювало відчуття просторової висоти. Українські будівничі вдосконалили ці методи, поєднуючи їх із власними традиціями дерев'яного зодчества, у якому переважала вертикальність та чіткий ритм форм. Завдяки цьому храми набули особливої пластики та динаміки силуету [67].

У конструктивному відношенні на українських землях активно застосовувалася чергована кладка з плінфи й каменю, що створювала декоративний ефект і водночас підвищувала міцність стін. Це було раціональне пристосування візантійських технологій до місцевих умов, оскільки природного каменю у Середньому Подніпров'ї було небагато. Використання тонкої плінфи,

виготовленої з місцевої глини, свідчить про технологічну самодостатність руських ремісників [66].

Однією з особливостей українського храмобудівництва стало поєднання цегляних і дерев'яних конструкцій. Дерев'яні елементи – перекриття, купольні обрамлення, верхні пояси – не лише полегшували споруду, а й збагачували її кольорову гаму. Таке поєднання матеріалів створювало теплий візуальний ефект, який контрастував із прохолодною монолітністю константинопольських храмів. За дослідженням О. Слєпцова та Ю. Дунаєвського ця «жива матеріальність» стала естетичною основою українського сакрального будівництва, де камінь і дерево поєднувалися як образ небесного й земного [67].

Архітектурна еволюція українських земель простежується у регіональному розмаїтті.

У Чернігові (Спасо-Преображенський собор, Борисоглібський собор) панує масивність форм, товсті стіни, високі арки, що надають спорудам монументальності. Це спадок візантійської ідеї «фортеці віри», але з виразним місцевим акцентом на спокій і врівноваженість.

У Володимирі-Волинському архітектура відзначається плавністю ліній і тоншою розробкою декору – фасади тут мають більш витягнуті пропорції, вікна – подовжені, а куполи – легші.

У Галичі, який у XII–XIII ст. стає важливим центром держави, формується своя варіація київського стилю – храми зберігають візантійські принципи, але набувають рис романського Заходу: різьблені портали, геометричні орнаменти, декоративні фризи [68].

Візантійський вплив проявлявся не лише у конструкціях, а й у плануванні сакрального простору. Центральна частина храму («наос») уособлювала духовну єдність громади, а відокремлений вівтарний простір – місце присутності Бога. Ця структура мала глибоке богословське значення: вона відтворювала у мініатюрі структуру Всесвіту – Небо, Землю та підземний світ. Однак у Київській Русі план храму набував більш відкритої форми: замість замкнених об'ємів із темними переходами, характерних для Візантії, з'являлися широкі

навки й освітлені вікнами бічні каплиці. Це не просто архітектурна зміна – це ознака нового богословського сприйняття: Бог у світлі, поруч із людиною [66].

Особливої уваги заслуговує система освітлення у давньоукраїнських храмах. Якщо візантійські собори сприймали світло як містичне сяйво, що проривається крізь вузькі прорізи, то в Києві, Чернігові та Галичі вікна робили ширшими, а отвори – частішими. Це створювало інший духовний ефект – відчуття внутрішньої прозорості та духовного комфорту. Дослідники вважають, що така архітектурна «демократизація» простору відображала загальний характер української культури, у якій домінувала ідея спільності, а не імперської ієрархії [67].

Згодом, у XII – XIII ст. архітектура українських земель починає демонструвати відхід від масивності до більшої динаміки форм. Зменшується товщина стін, збільшується кількість декоративних елементів, а бані набувають витягнутої, майже грушоподібної форми. Ця тенденція засвідчує зародження локальної традиції, що згодом продовжиться у дерев'яному бароко. Але навіть ці новації не руйнували візантійський фундамент – вони лише адаптували його до українського відчуття світла, простору та гармонії [68].

Таким чином, архітектурні форми, що постали на українських землях у добу Київської Русі, є не прямим наслідуванням візантійського зодчества, а результатом органічного поєднання чужого і свого. Зовнішня конструктивна схема залишалася візантійською, але внутрішній зміст набував української м'якості, відкритості й теплоти. Це стало основою для подальшої еволюції національної архітектури, яка зберігала духовну спадкоємність, але розвивалася у власному річищі.

В архітектурі Київської Русі візантійський вплив ніколи не обмежувався простим копіюванням форм. Він став духовним імпульсом, який дав початок новій архітектурній концепції – поєднанню сакрального змісту та національної естетики. Давньоукраїнський храм сприймався не лише як «образ Неба на землі», а й як осередок громади, простір єдності людини з Богом і ближніми. Цей принцип відрізняв українське розуміння храму від константинопольського, де

сакральність асоціювалася з недосяжністю. Українська архітектура натомість формувала простір, у якому Бог – поруч, а не над людиною [66].

У XII – XIII ст. на території Волині та Галичини архітектура набуває ще виразніших місцевих ознак. Тут відбувається синтез візантійської композиційної системи з впливами романської архітектури Центральної Європи. Цей процес спричинив появу кам'яних храмів із різьбленими порталами, аркатурними поясами, декоративними фризам. Так, у Галичі сформувався особливий тип споруди – витягнута вгору базиліка з одним або трьома куполами, прикрашена рельєфами та геометричними орнаментами. Характерним прикладом є Успенський собор XII ст., який об'єднує візантійський символізм із місцевою архітектурною легкістю [68].

Архітектура Галичини в цей період демонструє ідею відкритості до культурного обміну. У ній втілюється новий етап розвитку українського сакрального простору – перехід від імперської монументальності до людського масштабу. Галицькі храми стають меншими за розміром, але досконалішими за пропорціями; у них більше світла, а фасади прикрашаються тонкою різьбою. Ця тенденція перегукується з духовним спрямуванням того часу: прагненням поєднати небесне і земне, віру й красу, традицію й новаторство [67].

З архітектурної точки зору українські майстри поступово формували власну мову простору. Якщо для Візантії характерна складна символічна структура, що читається через купольні системи, то українські храми тяжіють до гармонійного балансу. У них зникає різка домінанта купола, натомість з'являється взаємодія всіх частин – вертикалі, арок, порталів, світла. Це архітектура не влади, а співіснування, що відображає духовний ідеал рівноваги, властивий українській культурі. Софійський собор у Києві з його 13 куполами є не стільки символом імперського престижу, скільки метафорою єдності світу – простору, в якому людська молитва підноситься до неба крізь світло і спів [66].

Значення візантійського спадку у формуванні архітектури Київської Русі проявляється й у його тяглоті до сучасності. Як зазначають Слепцов і Дунайвський, українські архітектори XX – XXI ст. знову звертаються до «мови

візантійства» як до джерела ідентичності – не як до імперського символу, а як до простору духовної пам'яті [67]. У нових православних храмах України використовуються аркові перекриття, купольні композиції, мотиви цегляної кладки, які безпосередньо перегукуються з київськими традиціями XI ст. Це свідчить, що давній спадок не втрачено: він живе у нових формах, зберігаючи зв'язок поколінь.

Загалом архітектура Київської Русі сформувалася на перетині двох світів – візантійського та українського. Від Візантії вона успадкувала богословську глибину, конструктивну довершеність, принцип сакрального простору як моделі всесвіту. Від українського середовища – відчуття гармонії, природності, тепла і людяності. Саме це поєднання визначило її неповторність. Софія Київська, Спасо-Преображенський собор у Чернігові чи храми Володимира-Волинського – це не лише архітектурні пам'ятки, а символи української тяглості у європейській цивілізації [68].

Таким чином, формування храмової архітектури Київської Русі під впливом Візантії є прикладом того, як засвоєна традиція перетворюється на власну культурну мову. Українські майстри не копіювали чужі форми, а оживлювали їх у новому контексті – у просторі світла, гармонії та духовної свободи. Візантійське зодчество дало Київській Русі будівельні технології, канон і богословську основу, але український геній надав їм нової якості – м'якої, людяної, пронизаної відчуттям життя. Саме тому архітектура давньої України є не копією чужої культури, а її осмисленим продовженням у власному духовному ключі.

2.3. Візантійська спадщина в іконописі, фресках і оздобленні давньоруських храмів

Після прийняття християнства у 988 році Русь-Україна вступила у новий культурний простір, центр якого тоді становила Візантійська імперія. Разом із богослужбовими книгами, церковними обрядами та архітектурними моделями з

Константинополя на українські землі прийшли і зразки сакрального мистецтва – ікони, мозаїки, фрески, а з ними й ціла система художнього мислення, сформована у візантійському світі [65].

Перші ікони, що потрапили до Києва, Переяслава та Чернігова, були привезені грецькими місіонерами або створені майстрами, яких запросив князь Володимир для прикрашання новозбудованих храмів. Відомо, що в Софії Київській працювали майстри з Константинополя, котрі передали руським учням основні принципи іконографії – канонічність, ієрархічність композиції, сувору символіку кольорів. Саме від них походить найдавніша традиція монументального образу, у якому поєднано духовну велич і споглядальність [34] (див. Додаток А).

Засновані в Києві та Чернігові іконописні майстерні швидко стали осередками формування місцевої школи. Грецькі художники не лише передавали техніку – вони навчали розумінню ікони як богословського тексту, «письма кольором», у якому кожна деталь мала сакральне значення. У стінах цих майстерень виробився тип зображення, близький до візантійського, але поступово наповнений українським світовідчуттям: лагідніші риси ликів, світліші тони, глибша емоційність.

Перші пам'ятки іконопису на українських землях, зокрема Богородиця Оранта у Софії Київській, а також ікони типу «Богоматір Влахернська», демонструють безпосередній зв'язок з візантійською традицією [9]. Водночас у цих творах уже відчутні ознаки локальної художньої мови – м'якше моделювання облич, теплі золотаво-охристі відтінки, що передають не лише божественне світло, а й земне тепло. Колористика поступово змінюється: замість холодного синьо-зеленого тла, притаманного Константинополю, з'являються прозорі відблиски рожевого й теракотового кольору, властиві українському природному середовищу [34].

Ікона стає не просто предметом поклоніння, а засобом виховання духовного світовідчуття. Через неї передавалася ідея божественної присутності в людському світі. Цей принцип – один із головних у візантійській естетиці – у

Київській Русі був осмислений більш емоційно: в українському мистецтві святість не віддалена, а наближена до людини.

Таким чином, візантійські зразки стали фундаментом для розвитку українського іконопису, але вже у XI ст. майстри Києва, Чернігова й Переяслава виробили власну манеру, у якій поєднали суворий канон зі світлим, людським сприйняттям образу. Саме це поєднання – візантійського духу й української душевності – визначило подальшу еволюцію сакрального малярства на наших землях.

Найповніше візантійський вплив у мистецтві Київської Русі відобразився у фресках і мозаїках, які прикрашали головні храми держави. Саме монументальний живопис став тією сферою, де традиції Константинополя були сприйняті найглибше і водночас переосмислені через місцеву художню культуру. Завдяки йому українські землі XI – XIII ст. перетворилися на осередки християнської візуальної культури, що поєднала строгість богословського канону з емоційністю національного темпераменту [65].

Головним прикладом візантійської спадщини є ансамбль Софії Київської, де збереглися мозаїки і фрески XI ст., створені запрошеними грецькими майстрами. Серед них центральне місце посідає Богородиця Оранта – монументальна фігура у головній апсиді, що символізує духовний захист Києва і всієї землі Руської. Саме Софійський собор як митрополичий центр, навіть у період переходу політичного центру Русі в Галицько-Волинську державу і у Володимиро-Суздальську Русь уособлював тяглість традиції держави Володимира Святого. Так само в період бездержавності українського народу, коли церква перебрала на себе функції українських (русинських) політичних інститутів, Софія ставала центром власної ідентичності. Навіть іноземці, як наприклад, Мартин Груневег чи Єрік Лясота, відвідуючи Київ, обов'язково занотувували у своїх щоденниках відвідування Софійського собору [50, с.3].

Система фресок Софії Київської утворює цілісний ідеологічний цикл. На стінах розміщено понад дві тисячі зображень святих, сцен із Євангелія, портретів князів та їхніх родин. Таке поєднання релігійного і світського елементів є рисою,

що відрізняє київську школу від константинопольської. Візантійська традиція тяжіла до абстрактного символізму, тоді як у Києві вже проявляється інтерес до індивідуальних рис і психологічної виразності [34].

Мозаїчні композиції Софії Київської також свідчать про глибоке знання візантійських технологій. Майстри використовували дрібні кубики смальти, золота й кольорового скла, що створювали ефект внутрішнього сяйва. Основна гама – золота, синя, зелена й пурпурна – має богословське значення: золото символізує Боже світло, синій – небесну мудрість, зелений – життя та відродження [40]. Проте українські майстри вносили у палітру м'якші, тепліші тони, що наближали образи до реального людського сприйняття.

Фресковий живопис поширювався і за межами Києва. У Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському зводилися храми, інтер'єри яких оформлювалися за зразком Софії Київської. У Спасо-Преображенському соборі (Див. Додаток Б. Рис.1) в Чернігові збереглися фрагменти розписів, що повторюють візантійську схему багаторярусного розташування сцен: у верхньому регістрі – Христос і ангели, у середньому – апостоли, у нижньому – святителі та мученики [63]. Таке членування простору символізувало ієрархію світу, де небесне панує над земним.

Зіставлення українських пам'яток із храмами Константинополя чи Салонік показує, що спільними залишаються композиційні принципи, богословська тематика й символізм кольору, але відмінності полягають у способі подачі образу. Якщо у візантійському мистецтві домінує відсторонена велич і статичність, то в українських фресках і мозаїках з'являється рух, виразність поглядів, легка асиметрія поз, що створює відчуття живої присутності. Відтак сакральність тут поєднується з глибокою психологічністю, що стало характерною рисою всієї української духовної культури [9].

Таким чином, фресковий живопис і мозаїки Київської Русі не були прямим наслідуванням константинопольських зразків. Вони засвідчили творче засвоєння візантійського спадку, поєднане з національним баченням краси й духовності.

Українські майстри зуміли надати образам нової емоційності, зробивши їх ближчими до людини, а отже – до власного народу та його віри.

Архітектура й декоративне оздоблення храмів Київської Русі також засвідчують тісний зв'язок із візантійською традицією, яка була не лише технічною, а й духовною основою сакрального простору (Див. Додаток Б). Візантійський храм мислився як образ Всесвіту, у якому кожен елемент – від форми купола до орнаменту – мав богословське значення. Ця ідея була засвоєна й творчо переосмислена українськими майстрами, котрі поєднали привезені з Константинополя будівельні принципи з місцевими матеріалами, кольорами й орнаментами [65].

На початковому етапі на українських землях домінувала купольна хрестово-банна система, що наслідувала візантійські взірці. Проте вже в XI–XII ст. з'являються оригінальні архітектурні рішення, які відрізняють київські, чернігівські та галицькі храми від константинопольських. Зокрема, споруди починають мати більш видовжені пропорції, світліші фасади, ширші віконні отвори. Це зумовлено як природними умовами (більше сонячного світла), так і естетичними уявленнями руського суспільства, яке прагнуло гармонії між внутрішнім і зовнішнім світом [76].

Декоративне оформлення інтер'єрів храмів поєднувало мозаїку, фреску, різьблення та архітектурний орнамент. Особливу увагу приділяли цегляному декору – візерунковому муруванню, вставкам із майоліки, поєднанню червоної цегли з каменем світлого кольору. Така техніка створювала враження мерехтіння стін у променях світла, що символізувало присутність Божої благодаті. У візантійських храмах переважав контраст золота і синього, тоді як в українських спорудах набувають поширення охристо-золоті та зеленувато-оливкові тони, які гармоніюють із природним ландшафтом [34].

Важливою складовою декору стали різьблені капітелі, карнизи та фризіві орнаменти. Їхні мотиви – виноградна лоза, пальмове листя, хрестоподібні переплетіння – походили з візантійського мистецтва, але українські майстри надавали їм спрощених, ритмічних форм. У результаті виник своєрідний

декоративний стиль, у якому класична симетрія поєднувалася з народною пластикою ліній [70]. Особливо помітно це в оздобленні Михайлівського Золотоверхого монастиря та П'ятницької церкви у Чернігові, де орнаментика не лише прикрашає, а й підкреслює конструктивну логіку споруди.

На території сучасної Галичини архітектурно-декоративна традиція розвивалася у власному руслі. У галицьких храмах зберігалися візантійські принципи композиції, проте оздоблення набувало легшого, майже мережаного характеру. Використання білого каменю, різьблених порталних арок та геометричних візерунків засвідчує вплив західноєвропейських художніх традицій, які перепліталися з візантійськими мотивами. У результаті постала неповторна синтезація – українське середньовічне мистецтво, відкрите до нових ідей, але вкорінене у православній естетиці [70].

Архітектура храму сприймалася як «втілена молитва», де кожна форма і деталь мали символічний зміст. Купол означав небесний світ, апсида – простір жертви, а притвор – земне життя людини. Декоративні елементи не були самоціллю: вони вели погляд угору, до світла, створюючи враження піднесення. Саме ця цілісність архітектури й декору стала однією з найвищих форм синтезу візантійських і українських духовних ідеалів.

Таким чином, архітектурно-декоративне оздоблення храмів Київської Русі є яскравим свідченням того, як візантійські форми були прийняті, перетворені й адаптовані до місцевої художньої свідомості. Вони зберегли символічну урочистість Візантії, але набули теплоти, гармонії та м'якості, характерної для українського світобачення.

Мистецтво Київської Русі, сформоване під впливом Візантії, було не лише декоративним, а насамперед богословським. Кожна лінія, колір чи поза на фресці або іконі мали глибоке символічне значення. Візантійська естетика розглядала образ як засіб наближення до невидимого світу, як "вікно у вічність", через яке людина споглядає божественне. Цю ідею перейняли й українські майстри, проте вони трактували її більш душевно, поєднуючи канон із людяністю й теплом [65].

Основою богословського змісту художнього оздоблення була символіка кольору. У візантійській традиції золотий колір означав світло Божої благодаті, синій – небесну мудрість, червоний – любов і жертву, зелений – відродження життя. Українські майстри дотримувалися цих значень, але поступово вводили м'якші відтінки – охристо-золотаві, теракотові, ніжно-зелені. Така кольорова гама створювала ефект не холодної величі, а духовного затишку, що наближав віру до людини [40]. Саме через це український іконопис відрізняється особливою теплотою і ліризмом, не втрачаючи богословської строгості.

Символічне значення мала і композиція ікон. Розташування фігур за ієрархічним принципом – з центром у Христі чи Богородиці – втілювало ідею світового порядку, встановленого Богом. Симетрія, що переважала у візантійських зразках, на українських землях поступово змінювалася динамічними, більш життєвими композиціями. Це помітно в іконах типу «Покрова Богородиці» та «Зішестя Святого Духа», де фігури вже не замкнуті у строгу геометрію, а ніби перебувають у русі. Так художники передавали не стільки божественну непорушність, скільки дію Святого Духа у світі – живу, теплу, наближену до людини [9].

Не менш важливою є символіка жестів та міміки. Піднята рука Христа означала благословення, опущена – прощення, а нахил голови Богородиці виражав співчуття. Ці жести, сформовані у Візантії, в українській традиції набувають більшої емоційності: лик Спасителя стає лагіднішим, а погляд Богородиці – материнськи теплим. Така зміна не спотворювала канон, а лише підкреслювала українське розуміння святості як любові, а не віддаленої сили [34].

Символіка відчутна і в просторовій побудові храмів. Купол уособлював небо, апсида – Божественну присутність, притвор – земне життя людини. Цей символічний простір підсилювали фрески, які розміщувалися ярусами: угорі – образи Христа і ангелів, нижче – апостоли й святителі, а внизу – сцени з життя. Таким чином, увесь храм ставав «візуальним богослов'ям», що спрямовувало людину від земного до небесного [70].

Важливо, що українські художники не обмежувалися буквальним наслідуванням. Вони поступово створювали власну духовну естетику, у якій поєднали візантійську догматичну глибину й народне розуміння краси. Образ святих у київських і галицьких іконах не тільки нагадував небесну велич, а й передавав внутрішній спокій і щирість – ті якості, що віддзеркалювали духовний ідеал людини того часу. Саме завдяки цьому український іконопис став живим продовженням візантійської традиції, а не її копією.

Таким чином, символіка художнього оздоблення храмів Київської Русі виступає як цілісна богословська система, у якій кожен колір, жест і форма мали свій сенс. Вона не лише передавала віровчення, а й формувала внутрішній світ людини. Українські митці, зберігши візантійський канон, наповнили його гуманістичним змістом, зробивши сакральне мистецтво ближчим до людського серця.

Трансформація візантійських традицій у мистецтві українських земель стала закономірним результатом розвитку культури Київської Русі, яка, сприйнявши візантійську спадщину, поступово виробила власні художні орієнтири та духовні акценти. Іконопис і монументальний живопис, які спочатку спиралися на зразки Константинополя, вже у XII–XIII ст. набули самобутніх рис. Українські майстри не лише наслідували технічні й богословські принципи візантійської школи, а й намагалися пристосувати їх до власного духовного досвіду, ментальності та природного середовища [65].

Одним із головних центрів, де процес відходу від суворого візантійського канону відбувався найактивніше, став Київ. У місцевих майстернях, що діяли при великих монастирях – зокрема у Печерській лаврі, – виробився новий підхід до іконопису. Він характеризувався більшою емоційністю, пластичністю форм і людяністю образів. На іконах зникає надмірна статичність, з'являються м'які контури, світлі відблиски й природна поза персонажів. Христос і святі більше не виглядають відстороненими суддями – вони стають співрозмовниками, співчутливими й близькими людині [9].

Цей процес був підсилений появою місцевих художніх центрів – у Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському та Галичі. У цих містах традиції київської школи поєднувалися з елементами народного мистецтва, що проявлялося у візерунках, декоративних лініях, кольорових ритмах. Завдяки цьому іконопис став не лише релігійною, а й культурною пам'яттю народу, у якій відобразилися риси українського світогляду – теплота, співчуття, щирість [34].

Особливої ваги цей процес набув після монгольської навали 1240 року, коли політичний і культурний центр Русі перемістився на захід. У Галичині та на Волині сформувалася нова традиція – Галицько-Волинська школа іконопису, яка стала спадкоємицею київської, але мала власну художню мову. Для неї характерне поєднання візантійської композиційної чіткості з місцевою м'якістю ліній, ніжною колористикою і відчутною психологічною глибиною [9].

Ікони Галицько-Волинської школи вирізняються насамперед емоційністю й ліризмом. Образи святих тут уже не абстрактні символи, а духовно живі істоти, сповнені внутрішнього світла. У кольоровій палітрі переважають світлі охристо-золоті, кармінові та оливкові відтінки; обличчя мають виразні очі, які передають задумливість і співчуття. Найвідоміші пам'ятки цієї школи – Холмська Богородиця, Зимненський Спас, Волинська Богоматір (Див. Додаток А, Рис.2), які поєднують традицію Константинополя з українською душевністю. У цих образах відчутна певна земна теплота – риси, що визначили подальший розвиток українського сакрального мистецтва [34].

Важливим чинником трансформації стала і взаємодія з культурою Центральної та Західної Європи, яка на той час мала інші художні орієнтири. Галицькі князі підтримували контакти з Польщею, Чехією, Угорщиною, звідки надходили нові декоративні мотиви, зокрема готичні елементи в орнаментах, більш об'ємна передача тілесності, динамічні пози. Ці впливи не зруйнували візантійської основи, а, навпаки, збагатили її, зробивши іконопис більш реалістичним і виразним [70].

Поступово сформувалася українська модель сакрального мистецтва, яка зберігала візантійські догматичні принципи, але передавала їх у більш людяному, доступному вигляді. Вона стала передумовою для розвитку подальших художніх стилів – від ренесансних впливів до барокового іконопису XVII ст. У цих процесах зберігалася спадкоємність: візантійський канон залишався основою, але його трактування ставало щораз теплішим, глибшим і національно виразнішим [56].

Отже, трансформація візантійських традицій у мистецтві українських земель не була руйнуванням чи відходом від канону. Вона означала живе переосмислення спадщини, у якому чужа форма поступово наповнилася своїм змістом. Від суворої імперської урочистості Візантії українське мистецтво перейшло до духовної щирості, до образу святості, що не віддаляє, а наближає людину до Бога.

Таким чином, Візантійська художня традиція стала основою формування сакрального мистецтва Київської Русі, але в процесі творчого засвоєння вона зазнала глибокої адаптації до місцевих умов. Київські та чернігівські майстерні, залучаючи грецьких митців, поступово виробили власний стиль, у якому зберігалися канони Візантії, але з'являлася теплота, м'якість форм і виразна духовна емоційність.

Висновки до Розділу 2

Отже, християнське мистецтво Київської Русі постало як результат прийняття християнства у 988 році та стало однією з ключових форм духовного і культурного розвитку суспільства. Його основою стали традиції візантійського мистецтва, яке вже мало багатовікову історію розвитку та сформовані канони. Через хрещення від Константинополя Київська Русь перейняла не лише релігійну доктрину, а й художню систему, що виражалася у сакральному живописі, архітектурі та декоративному мистецтві. Саме завдяки цьому

відбулося формування особливого синтезу візантійських впливів і місцевих елементів, що згодом стало основою української художньої традиції.

Архітектура Київської Русі демонструвала пряму спадкоємність візантійських будівельних моделей, насамперед у хрестово-купольному типі храмів. Перші кам'яні церкви, як-от Десятинна церква у Києві чи Софія Київська, були збудовані за візантійськими зразками, але мали й локальні риси, пов'язані з особливостями клімату та будівельних матеріалів. Вони символізували не лише релігійний центр громади, але й політичну силу князя як богообраного правителя. Завдяки візантійським майстрам, що прибували до Києва, у Русі поширювалися нові техніки мурування, використання мозаїки та фресок, які надавали сакральним спорудам величного вигляду.

Візантійські традиції виявилися особливо виразними у сфері іконопису та монументального живопису. Ікони, як центральний елемент християнського культу, виконувалися у строгих канонічних формах, що символізували божественний порядок і незмінність істини. Водночас у Київській Русі почали виникати власні школи іконопису, де візантійський стиль поступово поєднувався з місцевим баченням світу, надаючи образам більшої емоційності та наближеності до людини. Мозаїки та фрески Софії Київської, створені візантійськими майстрами, стали еталоном для подальшого розвитку живопису у східнослов'янських землях.

Отже, у декоративно-ужитковому мистецтві також простежується сильний вплив Візантії. Зокрема, це стосується виготовлення богослужбових книг, прикрашених мініатюрами, ювелірних виробів та церковного начиння, виконаного з дорогоцінних металів. Ці предмети не лише виконували культову функцію, але й демонстрували рівень розвитку культури та духовної сфери Русі. Таким чином, християнське мистецтво Київської Русі стало відображенням ідейного та художнього світу Візантії, водночас започаткувавши власну традицію, що у подальшому сформувала унікальну культурну ідентичність українського народу.

РОЗДІЛ 3.

РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ВІЗАНТІЇ У СЛОВЕСНОСТІ ТА ОСВІТІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.

3.1. Загальні риси візантійської словесної культури та освітніх традицій

Засвоєння християнства візантійського (східного) обряду стало однією з ключових парадигм формування цивілізаційної ідентичності Давньої України-Русі. Прийняття православної традиції не лише визначило духовні орієнтири суспільства, а й відкрило шлях до активного запозичення культурних і освітніх здобутків Візантії. Саме під впливом цієї спадщини поступово вибудовувалися світоглядні засади нового покоління русичів, які через освіту та церковне виховання долучалися до розуміння християнської істини.

Сучасні українські дослідники і публіцисти намагаються переосмислити наслідки християнізації, започаткованої князями Володимиром і Ярославом. У цьому контексті особливої ваги набуває дослідження візантійських освітніх практик, адже саме їх елементи княжа влада прагнула інтегрувати у суспільне життя Русі. Розгляд освітніх основ Візантійської цивілізації дозволяє глибше зрозуміти не лише високий авторитет освіченої особи в Київській державі, а й тривкість та історичну глибину традицій фундаментальної освіти на українських землях.

Для Візантії було характерним загалом прихильне ставлення до грамотності, хоча його інтенсивність і прояви змінювалися залежно від історичної доби та соціального прошарку. Різні суспільно-професійні групи виробляли власні уявлення про рівень знань і коло дисциплін, які вважали за потрібне передавати дітям. У візантійському контексті освіта посідала особливе місце як неодмінна умова здобуття високих державних і церковних посад. Саме

завдяки цьому вона ставала інструментом соціальної мобільності для представників середніх і нижчих верств, котрі прагнули до кар'єрного зростання.

Дослідники підкреслюють, що у Візантії формальних соціальних перепон до здобуття освіти не існувало: навчальні заклади були відкритими для всіх, хто мав бажання і можливості вчитися. У класах поряд з дітьми імперської знаті, військової чи провінційної аристократії, можна було зустріти вихідців із середовища духовної еліти, торговельно-ремісничих кіл чи навіть селянства. Важливим мотивом, який спонукав батьків віддавати дітей до школи, залишалося прагнення забезпечити їм можливість кар'єрного зростання у державній службі. Водночас у суспільній свідомості домінувало й уявлення про необхідність поєднання «еллінської та християнської мудрості» як бази для формування освіченої особистості.

Не менш важливою була й утилітарна мотивація. Для більшості населення повноцінна освіта залишалася недосяжною мрією, але при цьому грамотність сприймалася як певна гарантія уникнення злиднів. Рівень освітньої підготовки визначався передусім фінансовими ресурсами та практичними міркуваннями: дитину віддавали або для засвоєння ремесла, що мало забезпечити швидку допомогу родині, або ж для ширшої освітньої підготовки, якщо дозволяли обставини.

Таким чином, освітні уявлення у Візантії мали виразно прагматичний характер, що відповідало загальній середньовічній традиції. Саме утилітарність та орієнтація на практичний результат визначали культурний і ментальний простір імперії, формуючи освітні практики як у родинях, так і в навчальних закладах.

Отримання освіти у Візантії відкривало юнакам можливість для кар'єрного зростання, забезпечувало перспективи служби в державному апараті, сприяло піднесенню соціального статусу та гарантувало кращі умови життя. Саме завдяки освіті вихідці з нижчих верств могли змінити власне становище, отримавши шанс стати духовними особами, воєначальниками, урядовцями, нотарями, писарями, бібліотекарями чи вчителями.

Характерною рисою візантійського освітнього простору був симбіоз античної і християнської традицій, що чітко простежується у педагогічній практиці. Освітня система являла собою поєднаний комплекс, який поступово вів учня від елементарного рівня (читання та лічба) через середній ступінь (граматика, риторика, логіка, математика, астрономія, фізика) до вищого щабля, що включав філософію та богослов'я. Показовим є те, що навіть церковні інституції, виховуючи клір, не відмовлялися від використання спадщини античних авторів – риторів, істориків і філософів, серед яких були Демосфен, Фукидід та Арістотель.

Візантійська освіта відзначалася багатоманітністю форм і типів закладів. У ній відсутня була чітка уніфікованість: здебільшого школи мали приватний і платний характер. Найтиповішою була модель «школи одного вчителя», де педагог викладав одну чи кілька дисциплін. У результаті саме постать викладача визначала і зміст, і форму навчального процесу, а існування школи наряду залежало від його особистої долі та репутації. Якщо ж інтереси педагога концентрувалися довкола вузького кола предметів, заклад набував спеціалізованого характеру; водночас відомі енциклопедисти могли викладати практично весь спектр дисциплін, репрезентуючи в одній особі прообраз університетського викладача.

Слід відзначити і різноманітність освітніх методів. Чим вищим був освітній рівень закладу, тим ширшими ставали навчальні варіації і водночас менш жорстким – регламент. Наступність у навчанні вибудовувалася не стільки на інституційному рівні, скільки на рівні індивідуальних зв'язків між учителями й учнями. Візантійська освіченість була радше персоніфікованим простором, ніж формалізованою системою: більшість учасників цього простору знали один одного безпосередньо або через коло знайомих і спільну діяльність, що створювало ефект «освітньої спільноти».

Влада усвідомлювала важливість освіти як ресурсу державного зміцнення, особливо в часи загроз, однак її політика не мала системного характеру. Державні можновладці могли підтримувати школи фінансово, але не втручалися

у їх внутрішнє життя. Навіть коли високопосадовці особисто займалися викладацькою діяльністю, вони діяли як приватні особи, а не представники влади чи церкви. У таких випадках педагогіка ставала способом інтелектуального самоствердження, але не інструментом державного контролю над освітою.

Початкове навчання дітей у Візантії розпочиналося зазвичай у шість–дев'ять років і тривало два–три роки. До дев'яти–дванадцяти років більшість учнів опановувала елементарну грамоту, після чого освітня підготовка для них завершувалася, а наступним етапом ставало оволодіння конкретним ремеслом чи професією [15].

Візантійська освітня модель, попри залежність змісту й методів навчання від конкретних педагогів, мала низку спільних програмних ознак. По-перше, домінувала орієнтація на класичну спадщину античності: учнів навчали на основі антологій і хрестоматій грецьких та римських текстів. У педагогічній свідомості панувала ідея досконалості античної науки й літератури, тож завданням візантійців було не створення нового, а радше узагальнення та збереження накопичених надбань. Сенс навчального процесу вбачався у прилученні молоді до античного знання як фундаменту інтелектуального розвитку.

По-друге, здобуття класичної освіти розглядалося не стільки як практична підготовка, скільки як шлях до досягнення умоглядної мудрості. Освітній процес у візантійській традиції сприймався як сходження до розуміння Бога, світу та місця людини в ньому. Найвищою дисципліною виступала філософія, тісно пов'язана з богослов'ям, тоді як решта наук розглядалися як допоміжні етапи на шляху до істинного знання. Хоча у Візантії поділ навчальних предметів на тривіум і квадрівіум не був таким чітким, як на Заході, це не применшувало значення практичних дисциплін – астрономії, математики, геометрії чи географії. Водночас їх засвоєння мало підпорядкований характер, оскільки завжди було спрямоване на пошук універсальних принципів людського буття [15].

По-третє, консерватизм візантійської педагогіки зумовив акцент на філологічних дисциплінах. Центральною у навчальному процесі була риторика, яка орієнтувалася виключно на традиції грецького красномовства. Саме риторичні школи здобули особливу популярність і стали провідними осередками освітнього життя імперії.

Словесна культура Візантії формувалася на перетині двох великих традицій – античної спадщини та християнського світогляду. Вона поєднала класичну грецьку освіченість з новими духовними ідеалами, що визначали культурне обличчя середньовічної імперії. Слово у Візантії мало не лише інтелектуальну чи естетичну цінність, а й сакральне значення. Через нього передавалася істина, виховувалася віра, формувався спільний духовний простір.

Найяскравіше ця культура виявилася у сфері риторики. Уміння говорити й писати витончено вважалося невід'ємною рисою освіченої людини. Візантійські школи виховували майбутніх чиновників, юристів, богословів і навіть військових саме як майстрів слова. У цьому виявлялася спадкоємність із античною традицією, де красномовство трактувалося як основа громадянської активності. Водночас риторика у Візантії була тісно пов'язана з церковним життям. Проповідь, гомілія чи богослужбовий гімн – це теж елементи словесної культури, але вже в новому, християнському вимірі.

Не менш важливою складовою було збереження й переосмислення античних текстів. Візантійські вчителі укладали антології, хрестоматії, коментували твори Гомера, Платона чи Арістотеля. Вважалося, що істина античності не втратила своєї сили, і тому саме через знайомство з класикою учень прилучався до «великої мудрості». Водночас ці тексти читалися вже крізь призму християнського світогляду. Так постала особлива гармонія двох традицій – античної і біблійної [15].

Література Візантії вирізнялася жанровим і тематичним розмаїттям, поєднуючи античні зразки та християнські ідеали. У ній співіснували гімнографія та проповідницька проза, історіографія й хроніки, житійна література та риторичні твори, що разом творили унікальний духовний простір

імперії. Особливе значення мала сакральна словесність, яка формувала богословське мислення і водночас виховувала у вірян відчуття належності до спільноти Церкви. Водночас світська література, зокрема історичні твори та філософські трактати, відображала інтелектуальні пошуки епохи й ставала майданчиком для дискусій про владу, мораль і призначення людини. Завдяки цьому візантійська словесність була не лише інструментом збереження традицій, але й важливим чинником культурного розвитку, що вплинув на формування літературної культури слов'янських народів.

В історії візантійської літератури особливе місце посідає постать Михаїла Пселла. Це був яскравий і суперечливий автор: талановитий письменник і водночас придворний, схильний до лестощів, філософ-інтелектуал, автор численних віршів на честь імператорів, але при цьому – прихильник їхніх опонентів. Найбільш об'ємною частиною його спадщини є риторичні твори, які охоплюють практично всі жанри античної грецької риторики – від промов і епітафій до монодій. У цих текстах відчутно простежується його зв'язок із суспільно-політичним життям Візантії. Однак вершиною творчості Пселла по праву вважається «Хронографія», що відзначається особливою художньою правдивістю й здатністю відтворити цілісну картину епохи – драму окремих особистостей і драму імперії загалом [31].

Візантійська словесність не була одноманітною. Вона охоплювала риторику, богослов'я, історіографію, гімнографію, листування, полемічну літературу. Усі ці жанри відображали складний світ духовних пошуків імперії. Її освітня система закладала фундамент для опанування саме словесних дисциплін: граматики, логіки, риторики. На практиці це означало, що будь-який освічений візантієць мав передусім вміти працювати зі словом.

У цьому полягала одна з головних відмінностей візантійської культури від західноєвропейської. Якщо на Заході поступово зростала роль схоластики з її раціональними побудовами, то у Візантії першорядним залишалося слово – як художнє, так і богословське. Не випадково риторичні школи користувалися

особливою популярністю, а їхні випускники становили основу інтелектуальної еліти імперії.

Отже, загальні риси візантійської словесної культури можна визначити як поєднання античного інтелектуального надбання й християнської духовності, утвердження риторики як провідної дисципліни, а також особливе розуміння слова як засобу не тільки комунікації, але й прилучення до істини. Саме ця синтеза і визначила унікальність візантійської освітньої та культурної моделі, яка справила відчутний вплив на формування духовності Київської Русі.

3.2. Вплив візантійського християнства на розвиток літератури Київської Русі

Запровадження християнства на Русі стало не лише духовною, а й культурною подією, яка докорінно змінила інтелектуальне життя східно-слов'янських земель. Прийняття візантійської традиції визначило напрями розвитку літератури, адже саме з Константинополя надходили тексти, які формували уявлення про знання, віру й державний устрій. У цей період слово перестає бути виключно засобом усної комунікації: воно набуває статусу писемної пам'яті, що зберігає історію, передає релігійну доктрину і водночас виховує людину в дусі нової віри.

Переклад візантійських гомілетичних (проповідницьких) зразків у слов'янське середовище створив новий риторичний стиль – моральний, дидактичний і суспільний, – який сформував ранню давньоруську літературу та її сприйняття священного авторитету [62].

Особливість літературного процесу Київської Русі полягала у його подвійній природі. З одного боку, він спирався на місцеву усну традицію – пісні, билини, фольклорні перекази. З іншого – швидко інтегрувався у світ візантійської книжності, що відкривала перед русичами багатство богослужбових текстів, житійної літератури, риторичних зразків та історичних

хронік. Саме у цьому поєднанні закладалася основа писемності, яка поєднувала елементи народної творчості й впливи високої візантійської культури.

Таким чином, вивчення впливу візантійського християнства на розвиток літератури Київської Русі дає можливість простежити не лише процес запозичення готових текстів чи жанрів, а й складний шлях їхнього переосмислення у власному духовному та культурному контексті. Це дозволяє краще зрозуміти, як християнська традиція сприяла становленню самобутньої словесності й формувала світоглядну базу для подальшого розвитку національної культури.

Християнізація Русі постає як багатогранний феномен, який не знищив, а переосмислив язичницьку символіку. У жанрі літописання поєднувались язичницькі та християнські елементи, що створювало оригінальний синтез культури.

З утвердженням християнства літературною мовою Київської Русі стає церковнослов'янська. Першим кроком у формуванні власної писемної традиції було перенесення з Візантії та Болгарії корпусу культової літератури, насамперед богослужбових книг. На цьому тлі оригінальна література Київської Русі виростала з усної спадщини дохристиянської доби й відображала ключові політичні та історичні проблеми суспільства.

Агіографія Київської Русі створювала культ власних святих, відходячи від візантійської практики. Князі-мученики у творах київських авторів постають не лише релігійними, а й моральними символами державної єдності [56].

Візантійська традиція відіграла у цьому процесі ключову роль. Саме з Константинополя Русь отримала богослужбові книги, життя святих, риторичні й історичні зразки, які стали не лише «текстами для читання», а й дороговказами для світоглядної та політичної орієнтації. Це означало, що література перестала бути лише мистецтвом оповіді: вона перетворилася на засіб легітимації влади, укорінення віри й формування суспільних ідеалів.

Перші автори належали до церковного середовища: митрополит Іларіон, літописець Нестор, єпископи Кирило Туровський і Лука Жидята, ігумен

Феодосій Печерський та інші. Це зумовлювало особливість літературного процесу – релігійний зміст переважав, а головним джерелом осмислення соціальних, філософських і морально-етичних питань стала Біблія, зокрема книги Нового Завіту. Найчастіше перекладали Євангеліє, Апостол та Псалтир. Показово, що перший відомий список Євангелія – «Остромирове» (1056–1057), виконаний дяком Григорієм, засвідчує вже ранні зусилля щодо поширення письмової культури [21, с.161-162].

Київські монастирі сконцентрували в своїх стінах основні тогочасні кадри вчених, письменників, іконописців. Найвизначнішим осередком книжності став Софійний гурток книжників, очолений Іларіоном. Саме в ньому письменство, що обслуговувало процес християнізації перекладною літературою, стало застосовуватись для фіксації художньої словесної творчості у творах власної оригінальної літератури [56].

Поступово з'являються й тексти світського характеру. У IX – XI ст. укладаються «Ізборники» – збірки творів богословсько-філософського й етичного змісту. Два з них дійшли до нашого часу: «Ізборник» 1073 р., підготовлений для князя Святослава Ярославича, та «Ізборник» 1076 р., що відображає етичні уявлення київської аристократії. Ймовірно, останній був створений безпосередньо руськими книжниками [21, с.170-172].

З оригінальних пам'яток XI – XII ст. збереглося небагато. Найраніший із відомих творів – «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, написаний за правління Ярослава Мудрого. У ньому підкреслюється велич руської землі та церкви, водночас порушуються питання вселенської історії християнства. Провідна ідея твору – рівноправність народів у духовному й політичному житті. Іларіон показує Русь як народ новий, який не потребує опіки Візантії, а має власне майбутнє. Вперше в літературі він створює образ князя-правителя – мудрого й мужнього Володимира Святославича, обґрунтовуючи божественний характер княжої влади й принцип прямого спадкування престолу [21, с.179-180].

«Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона знаменує пристосування візантійського богословського дискурсу до національного ідіому, визначаючи народ Русі як духовно рівний серед християнських народів [62].

Важливою юридичною пам'яткою цього періоду стала «Руська правда» – збірник законів, укладений у XI – XII ст. У ньому зафіксовано розвиток феодальних відносин і протиріччя між суспільними верствами, а більшість статей спрямована на захист власності феодалів [21, с.182].

Отже, запровадження християнства на Русі було не лише релігійним актом, а й фундаментальною зміною в культурній парадигмі. Воно позначило перехід від домінування усної традиції, властивої дохристиянській культурі, до формування писемної культури, яка мала сакральний і нормативний характер. Якщо в попередній період слово виконувало функцію передусім епічної пам'яті – у формі билин, пісень, переказів, – то від кінця X ст. воно набуває нової якості: перетворюється на текст, закріплений у письмовій формі, освячений авторитетом церкви й здатний слугувати джерелом знання для багатьох поколінь.

Особливе місце в літературі Київської Русі посідає жанр літописання, який у такому вигляді не мав прямих аналогів у Візантії чи Болгарії. Літописи поєднували історичні записи з народними переказами, легендами, билинами, створюючи водночас і документ, і художній твір. На сьогодні відомо близько півтори тисячі літописних списків, що свідчить про потужність цієї традиції та її значення для формування національної історичної пам'яті.

Жанр літописання у Київській Русі став унікальним явищем, яке поєднувало у собі риси історичного документу та художнього твору. На відміну від Візантії, де історіографія існувала переважно у формі літописних хронік, створених при дворах чи церковних центрах і зорієнтованих на офіційний політичний наратив, літописи Київської Русі мали більш відкритий, синтетичний характер. Вони поєднували сухий запис подій із народними переказами, легендами, фольклорними елементами, завдяки чому формували не лише офіційну історію, а й колективну пам'ять суспільства.

Особливістю руського літописання була його багатожанровість: у межах одного тексту могли співіснувати документальні нотатки, релігійні роздуми, морально-етичні повчання та фольклорні образи. Це робило літописи не просто історичною хронікою, а й своєрідним культурним архівом, де зберігалася пам'ять про різні пласти життя суспільства – від політичних подій і воєн до народних уявлень про справедливість, доблесть і гріх.

У 1113 р. з'явився один із найвизначніших історико-літературних творів Київської Русі – «Повість врем'яних літ» [44]. Його автором вважають ченця Києво-Печерського монастиря Нестора. Саме з цього літопису починається більшість відомих звідних літописів. Текст дійшов до нашого часу у двох головних списках: Лаврентіївському (переписаному ченцем Лаврентієм у 1377 р.) та Іпатіївському, датованому початком XV ст., куди увійшли також Київський та Галицько-Волинський літописи. «Повість врем'яних літ» поєднує в собі записи й доповнення, створені як самим Нестором, так і його попередниками. У ній вдруге після митрополита Іларіона здійснюється спроба осмислити місце Русі у світовій історії. Завершений приблизно до 1110 р., цей твір можна розглядати як літературно-енциклопедичний текст, що не лише давав пояснення подіям вітчизняної історії, а й відображав політичні та ідеологічні орієнтири князівсько-дружинної верхівки.

З часом, у добу феодальної роздробленості, характер літописання змінюється: з'являються нові центри літературної діяльності в Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському, Холмі, а також у північно-східних землях – Переяславі-Залеському та Володимирі на Клязьмі. Паралельно поширюються нові жанрові форми: родові літописи князівських династій, біографії князів, оповіді про злочини й міжусобні конфлікти. Саме в цей період активно розвивається агіографічна література. Нестор створює «Читання про життя та згубу Бориса і Гліба» та «Житіє Феодосія Печерського», у яких зображує духовні й побутові сторони життя Київської Русі [21, с.185].

На початку XII ст. з'являється й інший жанр – описи подорожей. Особливу популярність мали оповіді про святу землю. Ігумен Данило, який провів два роки

у Палестині, залишив твір «Ходіння ігумена Даниїла», написаний простою і зрозумілою мовою. Його текст мав довідковий характер і водночас був пройнятий ідеєю патріотизму.

Визначною пам'яткою цього часу є «Повчання Володимира Мономаха дітям», створене на початку XII ст. у формі звернення батька до синів. Такий жанр був типовим для середньовіччя й поширився також на Русі. Ідейний центр твору – роздуми про долю Русі, потребу у злагоді й внутрішньому спокої. Мономах, син високоосвіченого князя Всеволода, який знав кілька мов і цінував книжність, успадкував від батька інтерес до освіти. Як безпосередній свідок повстання 1113 р. у Києві, він наголошував на необхідності миру і стабільності в державі. «Повчання» є світським зразком християнської моралі й водночас особистим політичним заповітом князя.

Помітною постаттю XII ст. був Кирило Туровський – єпископ, письменник і талановитий оратор. Йому належить багато творів повчального та проповідницького характеру: слова, молитви, притчі. У своїй 2Притчі про людську душу та тіlesa” він підкреслює ідею свободи волі як здатності людини свідомо обирати між добром і злом. Кирило добре знав грецьку традицію й уміло поєднував її з власним світоглядом, що зробило його одним із найяскравіших представників духовної культури Русі [21, с.190].

Серед мислителів і письменників Київської Русі особливе місце посідає Данило Заточник (кінець XII – початок XIII ст.). У своєму творі «Моління» він висловлює глибоку повагу до людського розуму та мудрості, наголошуючи на їхній вищій цінності. Автор вільно використовує афористичні вислови античних філософів – Плутарха, Арістотеля, Демокріта, Діогена, Геродота, Піфагора та інших, поєднуючи їх із біблійною мудрістю, зокрема притчами царя Соломона зі Старого Завіту. Це робить його твір надзвичайно показовим прикладом синтезу християнської та класичної традицій у літературі Київської Русі [21, с.192].

Найвидатнішою пам'яткою літератури Русі справедливо вважають «Слово о полку Ігоревім», створене невідомим автором близько 1187 р. За художнім

рівнем цей текст не має аналогів ні у візантійській, ні у західноєвропейській літературі того часу. У центрі твору – трагічна подія 1185 р., коли новгород-сіверський князь Ігор Святославич зазнав поразки у поході проти половців. Поразка осмислюється автором як наслідок відсутності єдності між князями, що й стало головним лейтмотивом твору. Звертаючись до нащадків Ярослава Мудрого, автор закликає їх припинити міжусобиці й об'єднати зусилля для захисту Руської землі. «Слово» поєднало риси художнього твору та публіцистичного звернення, підносячи ідею національної консолідації як ключову умову протистояння зовнішнім загрозам [21, с.195-197].

Можемо стверджувати, що твори «Повчання Володимира Мономаха», «Ходіння ігумена Даниїла» «Слово о полку Ігоревім» поєднали мораль християнства з національними традиціями й утвердили самобутній літературний стиль Русі [56].

Таким чином, можна говорити про якісно новий статус літератури у суспільстві. Вона стає не просто частиною культурної практики, а центральним механізмом творення колективної пам'яті, носієм універсальних істин і засобом інтеграції Русі у візантійсько-християнський світ. Саме завдяки цьому літературне слово набуло ролі фундаментального чинника в процесі формування ідентичності Київської держави.

Отже, візантійське християнство стало вирішальним чинником становлення літератури Київської Русі. Разом із церковнослов'янською мовою воно принесло корпус богослужбових і біблійних текстів, що визначили напрямок розвитку словесності Русі. На цьому ґрунті сформувалася власна традиція, яка поєднала сакральні та світські мотиви, усну спадщину і високі зразки книжності. Література Київської Русі, пройнята ідеями віри та моралі, водночас виконувала політичну й ідеологічну функцію – легітимізувала князівську владу, формувала історичну пам'ять і закликала до єдності. Таким чином, засвоївши візантійську модель, Русь виробила власний літературний стиль, який став основою подальшого культурного й духовного розвитку.

3.3. Візантійські зразки в становленні освітньої традиції на Русі

Освітній розвиток Київської Русі був нерозривно пов'язаний із візантійською культурною традицією, яка виступила головним зразком для формування нових інтелектуальних і виховних практик. Прийняття християнства відкрило перед руським суспільством не лише духовний, а й освітній простір Константинополя, де впродовж століть формувалися стійкі моделі навчання й виховання. Саме вони стали основою для перших шкіл при князівських дворах, монастирях та церквах у Києві та інших центрах Русі.

Засвоюючи візантійські зразки, Русь отримала не лише корпус богослужбових книг, але й методи педагогічної підготовки: від навчання елементарної грамоти й засвоєння біблійних текстів до оволодіння риторикою, філософією та історією. Візантійська модель освіти передбачала поєднання античної спадщини з християнськими принципами, що відчутно вплинуло на світогляд і культурні орієнтири перших поколінь руської інтелігенції.

Таким чином, дослідження візантійських освітніх зразків дає можливість зрозуміти, яким чином відбувалося становлення освітньої традиції на Русі, як запозичені форми та методи поєднувалися з місцевими умовами, і як на цій основі формувалася власна модель інтелектуального життя східнослов'янського суспільства.

Формування культури на Русі зумовлювало потребу в освічених людях, у створенні шкільної системи та організації навчального процесу. Після офіційного прийняття християнства князь Володимир розпорядився відкрити при Десятинній церкві школу для дітей «нарочитої чаді», тобто представників знаті. Згодом подібні навчальні заклади з'явилися у Чернігові, Переяславі-Залеському, Луцьку, Холмі, Овручі. Програма включала письмо, читання, арифметику, іноземні мови, риторiku, основи географії та історії, а також спів. Мовою навчання стала церковнослов'янська, що поширилася разом із болгарськими богослужбовими книгами. Так, Анна (Янка) Всеволодівна, сестра

Володимира Мономаха, організувала у Києві жіночий монастир із школою для дівчат.

Необхідність освіти була продиктована конкретними умовами життя: грамотні люди потрібні були церкві, державному управлінню, дипломатії, торгівлі й великому господарству. Прагнення користуватися текстами, що не мали слов'янських перекладів, стимулювало поширення знання грецької мови. Дипломатичні та торговельні контакти із Заходом, у свою чергу, вимагали знання латини, яка у Середньовіччі виконувала роль міжнародної мови.

Джерела розрізняють «звичайну освіту» та «книжне учення», під яким розумівся спеціалізований курс середньовічних дисциплін – богослов'я, філософії, граматики, риторики та історії. Природничі знання й уявлення про космос здобували з перекладних творів, серед яких «Шестоднев», «Християнська топографія» приписуваний візантійському купцю Козьмі Індикоплову, а історичні відомості черпали з візантійських хронік. Правові знання засвоювали на основі «Руської правди» Ярослава Мудрого та «Статуту Володимира Мономаха» [21, с.195].

Варто наголосити, що «книжне учення» не мало суто утилітарного значення. Воно виступало засобом формування еліти, адже саме освічені книжники ставали літописцями, радниками князів, учителями та проповідниками. Завдяки цьому освіта перетворювалася на механізм соціального відбору й мобільності, забезпечуючи вихідцям із різних верств можливість зробити кар'єру в адміністративній чи церковній сфері. Водночас засвоєння візантійських освітніх моделей сприяло інтелектуальній інтеграції Русі у загально-християнський культурний простір.

Таким чином, система освіти Київської Русі не лише віддзеркалювала візантійські зразки, а й адаптувала їх до місцевих потреб. Вона забезпечувала баланс між практичними знаннями, необхідними для господарської та державної діяльності, й духовно-філософськими орієнтирами, що закладали основу національної ідентичності та формували руську культурну традицію.

Освітня модель Київської Русі значною мірою орієнтувалася на загальноєвропейські стандарти й включала два основні цикли навчання. Перший – тривіум, який охоплював граматику, риторику та діалектику. Другий – квадрівіум, що складався з арифметики, геометрії, астрономії та музики. Разом вони формували так звані ”сім вільних мистецтв” – універсальний освітній канон середньовічної Європи, який забезпечував базову підготовку для подальшого інтелектуального зростання. Студенти, які прагнули розширити свій кругозір, нерідко продовжували навчання у провідних освітніх центрах тогочасного світу: в Константинополі, Болоньї, Римі, Кракові, Празі, Парижі та інших містах.

Це свідчить, що вже у Київській Русі освіта досягла досить високого рівня розвитку. Про поширеність грамотності серед населення говорять берестяні грамоти – пам’ятки давньослов’янської писемності, які відображають щоденні потреби та побутові практики простих людей. Значна увага приділялася і практичним навичкам: ремеслам, ковальству, рукоділлю, ткацтву. Особливе місце в цій традиції займає діяльність Анни Всеволодівни (Янки), доньки князя Всеволода Ярославовича та онуки Ярослава Мудрого. У 1086 р. вона заснувала в Києві при Андріївському монастирі перше жіноче училище в Європі, де представниці знаті навчалися грамоти, співів і мистецтва шиття. У народній пам’яті з її ім’ям також пов’язують легенди про знання у сфері лікування, що вказує на багатогранність освітніх практик того часу. Ініціатива запровадила візантійську традицію освіти для жінок на Русі – пізніше монастирські школи для дівчат стали звичною практикою за княжих та монастирських жіночих інституцій. Цей прецедент має глибокий сенс: він засвідчує, що у Київській Русі жінка вже тоді не розглядалася лише як «домашня постать», а могла претендувати на участь у сфері освіти, культури та духовного життя. Таким чином, можна стверджувати, що зародки демократичних свобод, зокрема у сфері доступу до знань, мали місце в Київській державі ще в XI ст. Це створювало особливий ґрунт для формування культурної ідентичності, в якій роль жінки визнавалася вагомим.

Невід'ємною постаттю культурного життя був і сам Ярослав Мудрий. Літописи підкреслюють його виняткову любов до книги: у «Повісті врем'яних літ» він постає як князь, що «і вдень, і вночі читав книги» та зібрав численних перекладачів, які працювали над трансляцією грецьких текстів церковнослов'янською мовою [44]. У 1037 р., за свідченням того ж літопису, при Софійському соборі було засновано бібліотеку, яку можна вважати однією з перших у Русі. Вона містила як богословські, так і світські тексти різними мовами. Поруч із бібліотекою функціонував скрипторій, де здійснювали переклади й переписування книг. На жаль, у 1240 р. ця унікальна книгозбірня зазнала значних втрат під час монгольського штурму Києва.

Ярослав також активно сприяв розвитку шкільної освіти. При його дворі діяла спеціальна школа, де здобували знання літописці, письменники, проповідники, перекладачі та інші діячі культури. За його ініціативи школи відкривалися і в інших великих містах Русі, що сприяло поступовому поширенню грамотності та формуванню власної освітньої традиції.

Установки християнської церкви від самого початку підкреслювали обов'язок духовенства дбати про поширення освіти. Так, рішення II Вселенського собору містило вимогу, щоб священики навчали дітей читати Святе Письмо, оскільки саме для цього вони отримують сан. Історичні джерела підтверджують, що перші священнослужителі на Русі активно долучалися до організації народних шкіл. За свідченнями дослідників, митрополит Михайло, який стояв біля витоків київської митрополії, відіграв важливу роль у заснуванні училищ і поширенні книжності, що розглядалось як засіб зміцнення віри серед народу [51, с. 101].

Християнська освіта стала справою державного значення: князь Володимир організував навчання дітей різних соціальних станів, передаючи їх священикам для опанування грамоти та церковного письма [12]. Літописні джерела також засвідчують, що руські князі приділяли значну увагу підтримці шкільної справи, виділяючи на це кошти й ресурси [30, с.16]. У підсумку саме завдяки цим зусиллям закладалася основа давньоруської освітньої системи, яка

поєднувала церковне навчання, моральне виховання і державне заохочення до грамотності [13].

Інтерес княжих династій до освіти і книжності, підтримка бібліотек і скрипторіїв, а також формування архівів сприяли перетворенню Київської Русі на культурний центр, інтегрований у візантійсько-слов'янський інтелектуальний простір. Це заклало підвалини для подальшого розвитку освітніх та наукових традицій у східнослов'янському світі.

Звернення як церковної влади, так і княжої династії до питання освіти показує, що поширення грамотності на Русі розглядалося не як приватна ініціатива, а як стратегічний елемент державотворення. Вимога отців Церкви навчати дітей Святому Письму закріплювала розуміння освіти як духовного обов'язку священика, а княжа підтримка шкіл підносила її до рівня суспільної політики. Важливим є і те, що до навчання залучали дітей усіх соціальних станів, що свідчить про відносно демократичний характер руської освітньої моделі. У такий спосіб формувалася основа майбутньої інтелектуальної еліти, яка мала походити не лише зі знаті, а й із середовища простолюду.

Узгоджені дії церкви та княжої влади дали змогу поєднати процес християнізації з організацією шкільної справи на Русі. Саме духовенство відігравало провідну роль у створенні навчальних осередків: священики становили більшість перших учителів, а їхня педагогічна діяльність сприймалася як продовження пастирської місії. Перші просвітителі прибули з Візантії та Болгарії, маючи на меті не лише утвердження християнської віри серед русичів, але й поширення грамотності.

Разом із богословською літературою поширювалися і знання практичного характеру. Металургія, ковальство та ювелірна справа вимагали певних знань з металознавства. Будівництво стимулювало використання елементарної математики, а торгівля – застосування рахункових систем. На Русі широко користувалися іонійською системою числення, у якій грецькі літери із спеціальними позначками-титлами слугували числами. Розвиток ремесел –

виготовлення скла, емалі, глазурі для кераміки, мозаїк – сприяв нагромадженню елементарних знань із хімії, насамперед про властивості матеріалів.

Отже, освіта на Русі мала дві взаємопов'язані складові: богословсько-філософську, спрямовану на духовний розвиток, і прикладну, яка відповідала на потреби повсякденного життя. Поєднання цих елементів створювало умови для гармонійного культурного розвитку та забезпечувало високий рівень адаптації Русі до європейського інтелектуального простору.

Значного поширення досягли географічні знання. «Повість врем'яних літ» містить описи країн Сходу – Персії, Індії, Сирії, Вавилону, Месопотамії, Фінікії; Півдня – Єгипту, Ефіопії, Кіпру, Криту, річок Євфрату та Нілу; Півночі – Скіфії, Фракії, Македонії, Пелопоннесу, Аркадії, островів Британії, Сицилії, Корсики. Літопис повідомляє також про розселення слов'янських племен: у такий спосіб географічна картина світу була зрозуміла русичам XI – XII ст. й охоплювала значну частину Європи, південну Азію та північ Африки.

Таким чином, освіта у Київській Русі була водночас інструментом християнізації та засобом соціальної інтеграції. Її розвиток став можливим завдяки співпраці двох ключових інституцій – церкви й княжої влади. Саме цей союз забезпечив стабільність освітньої традиції, яка визначила культурний розвиток Русі на кілька наступних століть.

Висновки до Розділу 3

Релігійно-культурна спадщина Візантії стала основою формування словесності та освіти Київської Русі. Візантійські уявлення про роль слова, поєднання античної спадщини й християнської традиції, а також особливий статус риторики й богослов'я визначили напрямок розвитку руської книжності.

Прийняття християнства принесло на Русь пласт богослужбових і богословських текстів, які стали першими взірцями писемної культури. На їхній основі виникли оригінальні твори, що поєднували візантійську освітньо-літературну традицію з місцевим історичним і фольклорним підґрунтям. Таким

чином література стала не лише духовним явищем, але й інструментом формування політичної ідентичності та легітимації влади.

Система освіти на Русі також розвивалася за візантійським зразком: школи при монастирях і церквах, поділ на елементарне навчання та «книжне учення», перекладні тексти як основа знань. Водночас вона мала власні особливості – відкритість до різних соціальних груп і поява новаторських ініціатив, зокрема жіночого училища княжни Анни Всеволодівни.

Таким чином, в основі східнослов'янської освіти лежить візантійська традиція, спадкоємницею якої стала Київська Русь [20, с.64], але Київська Русь не лише переймала, а й творчо адаптувала візантійські зразки, що дозволило закласти підвалини для подальшого самобутнього розвитку української літератури та освітньої традиції.

ВИСНОВКИ

У ході написання магістерського дослідження були зроблені наступні висновки:

1. Аналіз історичних передумов показав, що прийняття християнства мало не лише духовний, а й цивілізаційний характер. Русь свідомо приєдналася до культурного простору християнського світу, у якому Візантія виступала провідним центром богословської думки, мистецької досконалості та політичного впливу. Прийняття візантійського варіанту християнства стало переломним моментом у становленні Київської Русі як держави та культурного центру Східної Європи. Це рішення не було випадковим чи нав'язаним ззовні, а стало наслідком поєднання політичних, дипломатичних і культурних чинників, які вимагали єдиної духовної основи для консолідації суспільства.

2. Історично-новий напрям розвитку держави – ось що визначив вибір князя Володимира. Це поєднало політичний прагматизм із ідеєю духовної реформи і Християнство стало не лише релігією, а й основою ідеології влади: князь почав сприйматися як Божий обранець, відповідальний не лише за порядок і захист, але й за духовне життя народу. Це надало владі нового сакрального змісту, закріпивши її в моральному та культурному вимірі. Через акт Хрещення князь Володимир започаткував не просто релігійну реформу, а створив основу нової культурної системи, що інтегрувала європейський досвід, але зберегла власну ментальність.

3. Вплив візантійської культури позначився на багатьох сферах – від архітектури та образотворчого мистецтва до літератури та освітньої традиції. На Русь прийшли зразки храмового зодчества, іконопису, фрескового мистецтва, які не лише копіювали візантійські моделі, а й набули самобутнього розвитку, створивши підґрунтя для подальшої української сакральної культури. Софія Київська стала не лише архітектурною копією константинопольських храмів, а й самобутнім духовним маніфестом держави, що прагнула рівності серед християнських народів. Фрески та мозаїки цього періоду відображають не рабське наслідування, а творчий синтез – коли візантійський канон перетворюється на джерело натхнення для розвитку місцевої художньої школи.

Особливо показовим є феномен Галицько-Волинської школи іконопису, що поєднала візантійську композиційну традицію з новими естетичними принципами – м'якшими обличчями, теплішою колористикою, глибшою духовною експресією. Ця художня течія стала містком між середньовічною символікою та ренесансним прагненням до життєвості образу.

4. Важливим результатом роботи стало з'ясування ролі Візантії у формуванні давньоруської словесності та освітньої культури. Саме з візантійських богословських і риторичних шкіл Русь успадкувала ідею слова як духовного діяння. У словесності та освіті також простежуємо пряму спадкоємність із візантійськими традиціями: переклади богословських творів, розвиток книжної справи, поява шкіл при монастирях і храмах. Водночас під впливом візантійської традиції в Україні виникають перші книжні центри, школи при монастирях і соборах, де формується прошарок освічених людей, здатних мислити в межах європейського інтелектуального простору. Русь поступово виробила власний культурний код, в якому запозичені елементи поєднувалися з місцевими звичаями й ментальністю.

5. Візантійська спадщина вплинула і на формування державної ідеології. Образ князя як «Божого обранця» став важливою частиною політичної культури Русі. Саме з візантійського досвіду Русь перейняла уявлення про симфонію влади і Церкви, яка забезпечувала стабільність державного устрою. Водночас

цей досвід був творчо переосмислений: київська модель поєднала візантійську сакральність влади з народним уявленням про справедливість і моральну відповідальність правителя.

Християнство в контексті київської традиції слугувало не лише релігійною доктриною, але й стало фундаментом для формування самосвідомості народу. Воно визначило ключові морально-етичні орієнтири, структуру соціальних взаємин, а також заклало основи культури. Через богослужбові тексти, іконографію, архітектурні здобутки, систему освіти та літописання вибудовувалося уявлення про спільну історичну місію, яка об'єднувала князівські двори, монастирські спільноти і народ у єдиний духовний простір.

Дослідження також засвідчило, що вплив Візантії виходив далеко за межі простого перенесення формальних елементів. Він ґрунтувався на глибокому духовно-культурному діалозі, що спричинив взаємне збагачення двох цивілізацій. Русь у цьому процесі не була пасивним учнем, а виступила активним учасником і співтворцем загально-християнської цивілізації. Візантійські культурні моделі переосмислювалися крізь призму українського світогляду, що забезпечувало виникнення нових явищ в культурі – від архітектурних стилів до літературних жанрів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамович С., Лукинюк П. Канон візантійської ікони: навч. посіб. / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці : Рута, 2002. 79 с.
2. Богомолець О. В. Основні аспекти етнізації візантійської культури на києворуських теренах. Мультиверсум. Філософський альманах. 2015. Вип.5-6. С. 134-143.
3. Богомолець О. Філософські підвалини трансформації візантійського іконопису на теренах Київської Русі. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. 2016. Вип. 8. С. 9–15.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2016_8_3 (дата звернення: 17.10.2025).
4. Вдовицька О. В. Архітектура й мистецтво східного середньовіччя: Візантія, Київська Русь, арабські країни: навч. посіб. / Харківська нац. акад. міськ. госп-ва. Харків: ХНАМГ, 2010. 135 с.
5. Вернадський Г. І. Давня Русь. Київ: Основи, 2003. 347 с.
6. Візантійщина: візантійський цивілізаційний спадок у Центрально-Східній Європі : [зб. ст.] / [Бирледяну Віржиліу та ін.] ; за ред. А. Домановського, О. Файди ; уклад. М. Домановська ; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Міжінституц. сектор візантиністики [та ін.]. Харків : Майдан, 2018. 331 с.
URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/items/4017c976-36e0-4459-87fc-e298e27a1d4d> (дата звернення: 18.10.2025).

7. Візантія й Україна : до праджерел української православної віри й культури / Митр. Іларіон. Вінніпег: Українське Наукове Православне Богословське Товариство, 1954. 96 с. URL:<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1561/file.pdf> (дата звернення: 17.10.2025).
8. Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії: вступ до візантиністики: підруч. для студ. ВНЗ / за ред. С.Б. Сорочана, Л.В.Войтовича. Львів: Вид-во «Апріорі», 2011. 880 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-8256-91-2/978-966-8256-91-2.pdf> (дата звернення: 17.10.2025).
9. Гординський С. Українська ікона 12 – 18 сторіччя: з 24 кольоровими і 193 чорнобілими ілюстраціями. Філядельфія: Провидіння, 1973. 212 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/19661/file.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).
10. Гордієнко Г. М. Характер рецепцій візантійських культурних цінностей у давньоруському мистецтві і літературі. Грані. 2015. № 3. С. 146–151.
11. Гордієнко Д. С. Візантійсько-руські відносини за [правління] Константина VII Порфирогенета (912-959 pp.) в зовнішній політиці Візантії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2013. 20 с.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси: Львів: Наук. т-во ім. Шевченка, 1996. Том 2. 480 с. URL:<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3815/file.pdf> diasporiana.org.ua (дата звернення: 17.10.2025).
13. Даренська В. М. Культура Давньої Русі: навч. посіб. Харків: Факт, 2012. 264 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Darenska_Vira/Kultura_Davnoi_Rusi.pdf (дата звернення: 18.10.2025).
14. Демочко В. Київська Русь і християнство. Волинські історичні записки. 2009. Т.2. URL: https://eprints.zu.edu.ua/4788/1/Demo4ko_2.pdf (дата звернення: 18.10.2025).

15. Драч О. О. Освіченість і шкільництво у Візантії: суспільні очікування і дидактичні завдання. Вісник Черкаського університету. 2018. №3-4. С.26–34. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/25774/> (дата звернення: 17.10.2025).
16. Ідейна концепція архітектурно-художнього образу Софії Київської. Архітектурна спадщина України. 1995. Вип. 2. С. 191–197.
17. Іконологія фрескового циклу хор Київської Софії. Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. Київ, 1995. С.36–39.
18. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. Сайт «УкрЛіб» : бібліотека української літератури. URL: https://www.ukrlib.com.ua/narod/printout.php?bookid=3&id=7&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 17.10.2025).
19. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. Київ: Либідь, 1994. 651 с.
20. Канівець О. М. Візантійська традиція та її вплив на освіту Київської Русі. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер.: Педагогіка, психологія, філософія. 2015. Вип. 230. С. 62–66.
21. Качкан В.А., Величко О.Б., Божко Н. М. Історія української культури: нац. підруч. / за ред. В. А. Качкана. Київ: Медицина, 2014. 368 с.
22. Коберник Н. Особливості трансформації візантійського ідеалу на слов'янський ґрунт. Релігія та соціум. 2010. №2. С.32–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/relsoc_2010_2_9 (дата звернення: 17.10.2025).
23. Козінчук В. Р. Трансформація іконописної традиції в українському культурному просторі : автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства : 26.00.01 / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучас. мистецтва. Київ, 2024. 28 с.
24. Козінчук В. Р. Українська ікона: трансформація канону : моногр. / [наук. ред.: В. Дутчак] ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, Івано-Франків. акад. Івана Золотоустого. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2023. 655 с.
25. Козінчук В. Р. Проблеми становлення канону у візантійській іконописній традиції. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку.

- Культурологія. 2019. Вип. 33. С.14–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrk_2019_33_5 (дата звернення: 17.10.2025).
26. Колпакова Н. Я. Агіографія св. Георгія в пам'ятках книжної писемності Візантії та Київської Русі. *Культура України*. 2014. Вип. 45. С. 124–132.
 27. Колпакова Н. Я. Культ св. Георгія у Візантії та Київській Русі. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2014. № 1. С. 68–71.
 28. Колпакова Н. Еволюція іконографічних типів зображення св. Георгія у мистецтві Візантії. *Народознавчі зошити*. 2013. № 6. С.1121–1130.
 29. Костомаров М. І. Книга буття українського народу. Київ: Либідь, 1994. 112 с.
 30. Котляр М.Ф. Запровадження християнства у Давньоруській державі. *Український історичний журнал*. 1988. №6. С.14–25.
 31. Левчук Л. Т. Історія світової культури: навч. пос. Київ, 1994. 310 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Levchuk_Larysa/Istoria_svitovoi_kultury.pdf?PHPS ESSID=11gverpvijoostejqp5mi6mj3n6 (дата звернення: 17.10.2025).
 32. Матеос Х. Розвиток візантійської Літургії / пер. В. Рудейко. Львів: Свічадо, 2008. 60 с.
 33. Меморіально-сакральна функція київських першохрамів. *Культурологічні студії: зб. наук. пр. НаУКМА, Київ, 1999. Вип. 2. С. 194–207.*
 34. Мистецтво давньої України : історичний нарис. Київ: Либідь, 2002. 326 с. URL: https://www.icon.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/Mystetstvo_davnioi_Ukrainy.pdf (дата звернення: 18.10.2025).
 35. Мороз Я.С. Естетика українського іконопису XIV – XV ст.: автореф. дис... канд. філософ. наук : 09.00.08 / Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. Київ, 2005. 22 с.
 36. Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства: навч. посіб. Київ: Глобус, 1996. 222 с.
 37. Нікітенко Н. М. Русь-Україна і Візантія у монументальному комплексі Софії Київської: історико-соціальний та етноконфесійний аспекти : автореф. дис...

- д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2002. 34 с.
38. Нікітенко Н. М. Сакральний прообраз Володимира Хрестителя в художній культурі Давньої Русі. Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Дрогобич, 2000. С.122–131.
 39. Оболенський Д. Візантійська спільнота. Візантія і слов'янський світ. Київ: Юніверс, 1998. 270 с.
 40. Оляніна С. В. Іконографія: конспект лекцій. Київ: Нац. техн. ун-т України «КПІ імені Ігоря Сікорського», 2020. 76 с. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstreams/32cd4a2b-e042-479b-b4be-27aca56f4b80/download> (дата звернення: 18.10.2025).
 41. Омельчук В. В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії : моногр. Київ: Золоті ворота, 2014. 575 с.
 42. Пархоменко М. В. Повсякденне життя Візантійського Херсонеса-Херсона (IV–X ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2018. 24 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0418U001361> (дата звернення: 18.10.2025).
 43. Передерій І. Г. Культура Київської Русі: навч.-метод. посіб. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.
URL: <https://reposit.nuppp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/645/1/Історія%20укр%20культури%20навч%20посібник.pdf> (дата звернення: 18.10.2025).
 44. Повість врем'яних літ: літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруськ., післясл., комент. В. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990. Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/pvlit/page/n5/mode/2up> (дата звернення: 17.10.2025).
 45. Рижова О. О. Іконопис у художній культурі Києва кінця XVII – XVIII століть : моногр. / Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ : Київський університет, 2020. 463 с.

46. Ричка В. Ярослав Мудрий «Великий князь, син Володимирів». Київ : Парлам. Вид-во, 2023. 266 с.
47. Савельєва М. Особливості міжкультурного діалогу Візантії і стародавньої Русі. Людинознавчі студії. Сер.: Філософія. 2022. Вип. 45. С.148–161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2022_45_12 (дата звернення: 17.10.2025).
48. Сімонова А. В. Візантійські традиції в сучасних розписах православних храмів України (кінець XX – початок XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / Харківська держ. акад. дизайну і мистецтв. Харків, 2015. 20 с.
49. Скороходов А. В. Православие на Руси: формирование идеологии. Харьков: Фолио, 2009. 240 с.
50. Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д-ра іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко / від. ред. д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. Київ, 2011. 352 с.
51. Толочко О. П. Київська Русь і Візантія: взаємини і впливи. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2016. 302 с.
52. Толочко О. П. Чи була «візантійська реформа» Володимира Святославича ? / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2005. 48 с.
53. Толочко П. П. Україна між Сходом і Заходом: Вибрані історичні студії. Київ: Либідь, 2014. 368 с.
54. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. Київ: АртЕк, 1996. 216 с.
55. Филиппчук О. М. Русь і Візантія: історія, економіка, культура (IX–XII ст.). / Навч.-метод. посіб.; навч.-метод. вид. Чернівці: ЧНУ, 2022. 153 с. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4893/.../Русь%20і%20Візантія...pdf> (дата звернення: 17.10.2025).
56. Харьковщенко Є., Мельник Л. Християнство і культурний процес в Київській Русі. Історія релігій в Україні. 2016. Ч.1. С.35–45. URL: <https://www.religio.org.ua/index.php/religio/article/download/282/280> (дата звернення: 18.10.2025).

57. Черепанин В. М. Трансформація візантійського іконографічного канону в мистецтві некласичної естетики : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.08 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2008. 16 с.
58. Шевченко І. Візантія та Русь: культурні взаємини X – XII ст. Київ: Україна, 2006. 248 с.
59. Шульц Г. Й. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів / пер. С. Матіяш, Є. Колядюк. Львів: Монастир Свято-Іванівська Лавра ; Львів : Вид. від. «Свічадо, 2002. 237 с.
60. Ярошевич І. С. Християнство як чинник державотворення у Київській Русі. Львів: Світ, 2020. 192 с.
61. Ятченко В. Ф. Античні й елліно-візантійські корені кириличної абетки: моногр. Київ: Міленіум, 2023. 82 с.
62. Franklin S. Sermons and Rhetoric of Kievan Rus' Cambridge: Harvard University Press, 1991. CXV, 213 p.
URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Ilarion_Kyivskyi/Sermons_and_rhetoric_of_Kievan_Rus_anhl.pdf?PHPSESSID=k9dfnh6bkep167plumpse0pel0 (date of access: 21.10.2025).
63. Mikheenko K. Directions of the Old Rus Church. Architecture Development of the 12th – the first third of the 13th century. Anastasis. Research in Medieval Culture and Art. 2021. Vol. 8, №1. P. 65–90. DOI: <https://doi.org/10.35218/armca.2021.1.04>
64. Ostromirovo Evangelie 1056–57 goda = [Остромирове Євангеліє 1056–1057 pp.]. 588 с. Репр. вид. 1843 р. Internet Archive. URL: https://archive.org/stream/ostromirovoevang00vost/ostromirovoevang00vost_djvu.txt (дата звернення: 17.10.2025).
65. Shevchenko I. Byzantine Roots of Ukrainian Christianity. Cambridge: Harvard Ukrainian Studies Fund. 1984. 26 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/26527/file.pdf> (date of access: 21.10.2025).
66. Shevtsova G., Gorbyk O., Mezhenko N., Chobitko O., Kozak Y., Andropova O. The Architecture of the Cathedral of Saint Sophia in Kyiv: Uniqueness and

- Universality in Historical Cultural Spaces. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 2020. Vol. 960. P. 1–9. URL: <https://doi.org/10.1088/1757-899x/960/2/022105> (date of access: 21.10.2025).
67. Sleptsov O., Dunaevskiy, Y. Creation of Modern Orthodox Churches in Ukraine – as Languages of Ukrainian Autochthony in the Context of Urban Development. *Urban Planning and Architecture Journal*. 2020. 23(4). P. 118–130. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1757-899X/960/2/022105/pdf> (date of access: 21.10.2025).
68. Smutok B. Ukraine's Architectural Heritage: A Story of European Collaboration. *Ukraine World*. URL: <https://ukraineworld.org/en/articles/basics/ukraines-architectural-heritage-european-collaboration> (date of access: 21.10.2025).
69. Stratonova N. O. Transformation reflexes of pre-christian worldview in kievian rus literature. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2015. Iss.7. P.150–157.
URL:<https://doi.org/10.15802/ampr2015/43736><https://ampr.ust.edu.ua/article/view/43736> (date of access: 21.10.2025).
70. *Ukrainian Churches*. Photographed by William Brumfield. Cambridge : Executive Committee of the Ukrainian Studies Fund, 1980. 22 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22310/file.pdf> (date of access: 21.10.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

(рисунок)

Рис. 1. Карта західно-українських етнографічних земель із зазначенням походження важливих ікон

Джерело: Гординський С. Українська ікона 12 – 18 сторіччя: з 24 кольоровими і 193 чорнобілими ілюстраціями. Філадельфія: Провидіння, 1973. С.28.

Рис. 2. Волинська Богоматір. Луцьке, 13-14 ст. Київський музей.

Джерело: Гординський С. Українська ікона 12 – 18 сторіччя: з 24 кольоровими і 193 чорнобілими ілюстраціями. Філадельфія: Провидіння, 1973. С. 41.

Рис.3. Св. Юрій-Переможець. Станил б. Дрогобича, 14 ст., Львівський музей

Джерело: Гординський С. Українська ікона 12 – 18 сторіччя: з 24 кольоровими і 193 чорнобілими ілюстраціями. Філядельфія: Провидіння, 1973. С.43.

Рис. 4. Різдво Марії. Ванівка б. Коросна Св. Юрій-Переможець, 15 ст., Львівський музей

Джерело: Гординський С. Українська ікона 12 – 18 сторіччя: з 24 кольоровими і 193 чорнобілими ілюстраціями. Філадельфія: Провидіння, 1973. С. 49.

Рис. 5. Преображення, Яблонів б. Турки, коло 1575 р., Львівський музей

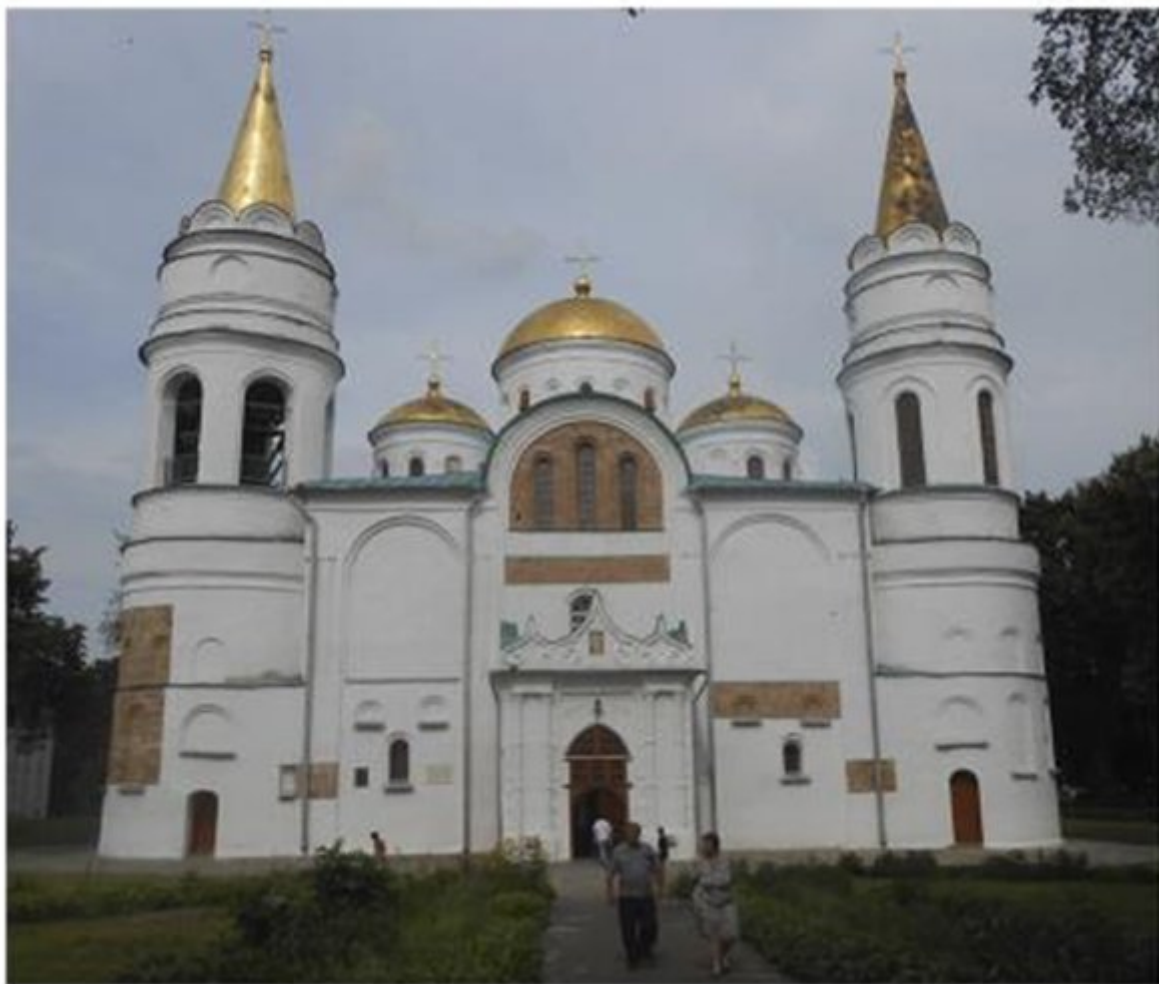

Джерело: Гординський С. Українська ікона 12 – 18 сторіччя: з 24 кольоровими і 193 чорнобілими ілюстраціями. Філадельфія: Провидіння, 1973. С. 61.

Додаток Б

(фото)

Фото 1. Спасо-Преображенський собор у Чернігові

Джерело: Mikheenko K. Directions of the Old Rus Church. Architecture Development of the 12th – the first third of the 13th century. Anastasis. Research in Medieval Culture and Art. 2021. Vol. 8, №1. P. 68. DOI: <https://doi.org/10.35218/armca.2021.1.04>

Фото 2. Собор святого Кирила, монастир святого Кирила. Київ. сер. XII ст.

Джерело: Ukrainian Churches. Photographed by William Brumfield. Cambridge : Executive Committee of the Ukrainian Studies Fund, 1980. p. 9. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22310/file.pdf> (date of access: 21.10.2025).

Фото 3. Спасо-Преображенський собор, Чернігів. 1031–1050-ті рр.

Джерело: Ukrainian Churches. Photographed by William Brumfield. Cambridge : Executive Committee of the Ukrainian Studies Fund, 1980. p. 12. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22310/file.pdf> (date of access: 21.10.2025).